

LA INTEGRACIÓ A AL-ANDALUS DELS TERRITORIS A PONENT DEL LLOBREGAT¹

JORDI GIBERT REBULL

Universitat Autònoma de Barcelona

RESUM

Més enllà de les àrees de Lleida i Tortosa, incorporades a l'àmbit cristiano feudal a mitjan segle XII, la presència de l'estat andalusí a la resta de les terres avui catalanes ha estat, salvant comptades excepcions, tradicionalment negligida per la historiografia. Per al territori que ens ocupa, les dades que ens ofereixen les fonts documentals sobre això són més que limitades, mentre que el coneixement que tenim del registre arqueològic vinculat als segles VIII i IX és encara molt precari. Davant d'això, l'estudi de la toponímia esdevé un element imprescindible per guiar aquesta necessària pràctica arqueològica. Així, al costat d'arabismes evidents, com ara els vinculats a *ribat*(s) o *almúnies*, noves línies de recerca proposen la identificació dels topònims *palatium* i *pharus* amb establiments creats a partir de la conquesta musulmana. Per altra banda, en aquest text també es planteja una relectura del jaciment d'Olèrdola com un enclavament en funcionament durant aquest mateix període.

PARAULES CLAU

Penedès, al-Andalus, *palatium*, Olèrdola.

ABSTRACT

Besides the Lleida and Tortosa areas, which became feudal domains in mid 12th century, the presence of Andalusian state has been often neglected by historiography. For the territory we are focusing on, the study of toponymy becomes essential to guide this necessary archaeological practise because of the poor data from documentary sources and the precarious stage of the archaeological register of the 8th and 9th centuries. Besides the obvious arabic expressions such as those linked to *ribat*(s) or *almúnies*, new lines of research propound the identification of the toponyms *palatium* and *pharus* with settlements founded during the muslim conquest. By the other hand, also in this text a new interpretation of the Olèrdola site as an active settlement during that period is proposed.

KEY WORDS

Penedès, al-Andalus, *palatium*, Olèrdola.

1. La base d'aquest article és un treball d'investigació guardonat amb el Premi de la Societat Catalana d'Estudis Històrics (2004). Aquest treball, alhora, forma part d'un projecte d'investigació més ampli dirigit pel professor Ramon Martí, a qui agraïm el seu suport i les seves observacions.

Aquest text pretén contribuir al coneixement que avui tenim sobre la incorporació a al-Andalus de l'extrem nord-est de la península Ibèrica. A casa nostra, aquest període històric, més enllà de les àrees vinculades a les ciutats de Lleida i Tortosa, ha estat considerat sovint com a marginal, especialment pel que fa a l'anomenada Catalunya Vella, adduint raons de poca continuïtat temporal i de poca incidència a tots nivells. Aquesta apreciació, si bé ja es podria posar en dubte pel que fa als territoris al nord de Barcelona, és clarament equívoca, al nostre parer, quan ens referim a l'àrea situada immediatament a l'oest i al sud del riu Llobregat. Conquerits lentament a partir d'inicis del segle x,² aquests territoris restarien sota Administració andalusina al voltant de dos segles, segons el ritme de la conquesta comtal, temps suficient per rebre la influència exercida pel nou estat. Tenint com a àrea d'estudi les actuals comarques de l'Alt i Baix Penedès i el Garraf, així com sectors del Baix Llobregat i l'Anoia, i a partir sobretot de propostes específiques recents, intentarem establir noves perspectives pel que fa a aquest període que, fonamentalment, estan concebudes com a base d'una ulterior pràctica arqueològica.

CONTEXT HISTÒRIC

Durant la primavera-estiu de l'any 711, tropes majoritàriament berbers comandades per Tàriq b. Ziyād travessen l'estret, seguides l'any següent per les tropes àrabs del governador d'Ifríqiya i d'al-Magrib Mūsā b. Nusayr. S'inicia així la conquesta d'Hispania per part dels exèrcits musulmans, fruit tant de la feblesa del regne visigot com de la pròpia dinàmica expansiva islàmica, que, en menys d'un segle, sotmet un amplíssim territori entre l'oceà Atlàntic i el riu Indus. Tot i que les dades són controvertides, és molt probable que ja l'any 714, gran part de l'àrea avui catalana hagués passat a mans dels novvinguts,³ havent-se sotmès les principals ciutats.

Pel que s'extreu de les fonts musulmanes,⁴ cal entendre que, de forma majoritària, la conquesta es verificaria a partir de pactes entre els conqueridors i els quadres dirigits de les ciutats, bàsicament, els bisbes i l'aristocràcia militar i terrinent, que fixarien un nou ordre jurídic i polític basat en la subjecció fiscal dels territoris a l'Estat islàmic. Es produeix, doncs, un acostament estratègic entre els nous governadors de les ciutats (*'amil*) i els bisbes, principalment, que cooperen en la implantació d'aquesta nova fiscalitat,⁵ procés que es portaria a terme

2. Vegeu Ramon MARTÍ (1992), «La primera expansió comtal a ponent del Llobregat (segle x)», a Antoni PLADEVALL I FONT (dir.), *Catalunya romànica*, vol. XIX (*El Penedès-L'Anoia*), Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 28-35; C. BATET COMPANYY (1996), *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal: La marca de Barcelona als segles X-XI*, Vilafranca del Penedès, Institut d'Estudis Penedesencs, 1996.

3. X. BALLESTÍN NAVARRO (1999), «Els textos a l'abast. El procés de conquesta», a Miquel BARCELÓ (coord.), *Musulmans i Catalunya*, Barcelona, Empúries, p. 41-43.

4. Una bona síntesi sobre els primers temps d'al-Andalus, relativament recent, amb revisió inclosa de les fonts llatines i àrabs, es pot trobar a P. CHALMETA (1994), *Invasión e islamización*, Madrid, Mapfre.

5. Aquest paper actiu de l'alta jerarquia eclesiàstica ha estat observat per Manuel ACIÉN ALMANSA

principalment durant els mandats dels governadors al-Hurr (716-719) i al-Samh (719-721).⁶

És precisament durant el govern d'aquest últim que els exèrcits musulmans inicien l'expansió vers la Septimània i el sud de la Gàl·lia,⁷ amb l'ocupació de Narbona l'any 719. A partir de 725, sota el mandat de 'Anbasa, l'expansió torna a prendre embranzida amb l'ocupació de Carcassona i Nimes i nous atacs dirigits cap a l'interior de la Gàl·lia. Les incursions es donen també pel sector atlàntic, una de les més significatives de les quals és la comandada per 'Abd al-Rahmān al-Gāfiqī, derrotada prop de Poitiers l'any 732 a mans de les tropes franques de Carles Martell; aquest episodi més que assenyalar la fi de l'avenç musulmà *europèu*, marca l'inici de la intervenció franca al sud de la Gàl·lia. En aquest sentit, la violenta caiguda en mans franques, l'any 737, de Provença, on els patricis de les ciutats havien signat pactes amb les autoritats musulmanes, i la definitiva submissió política de l'Aquitània descobreixen quins són els veritables objectius de la dinastia franca i avancen el que s'ha d'esdevenir a la Septimània.⁸

Per altra banda, l'avenç dels francs coincideix amb l'aparició de greus conflictes interns a al-Andalus, exemplificats per la revolta berber del 739 i la intervenció dels contingents sirians i, posteriorment, l'arribada i accés al poder de l'omeia 'Abd al-Rahmān. En aquest context, l'any 751 són preses les ciutats de Nimes, Agde, Magalona i Béziers com a preludi del que succeirà poc temps després, el 759, a Narbona, quan els potentats locals, després del pacte amb els francs, els lliuraran la ciutat.

Ja sota el comandament de Carlemany, té lloc, l'any 778, la fracassada expedició a Saragossa, episodi que cal inserir en l'ambient d'oposició envers Còrdova que preconcitzaven les autoritats iemenites que llavors controlaven part de la frontera superior.⁹ Contemporàniament, o en un moment immediatament posterior, cal

(1998), «El final de los elementos feudales en al-Andalus: fracaso del "incastellamento" e imposición de la sociedad islámica», a Miquel BARCELÓ i P. TOUBERT, «*L'incastellamento: Actas de las reuniones de Girona (26-27 de noviembre de 1992) y de Roma (5-7 de mayo de 1994)*», Roma, CSIC, p. 291-305. Vegeu també de M. ACIÉN ALMANSA (1998), «Els rebels del Tagr», a *L'Islam i Catalunya*, Barcelona, Museu d'Història de Catalunya i Institut Català de la Mediterrània, p. 71-77.

6. X. BALESTÍN NAVARRO (1999), «Dels governadors a 'Abd ar-Rahman ad-Dahil», a Miquel BARCELÓ (coord.) (1999), p. 50-53. Com es veurà més endavant, aquests anys són bàsics per entendre la dimensió real de la implantació del nou estat al nord-est de la Península, com s'observa en el treball de Ramon MARTÍ (2003), «La defensa del territori durant la transició medieval», a *Congrés sobre els Castells Medievals a la Mediterrània Occidental*, Arbúcies, 2003, p. 98-100.

7. Philippe SÉNAC (1998), «Les incursions musulmanes més enllà dels Pirineus (segles VIII i XI)», a *L'Islam i Catalunya*, Barcelona, Museu d'Història de Catalunya i Institut Català de la Mediterrània, p. 51-55.

8. P. GUICHARD (2002), *De la expansión árabe a la Reconquista: esplendor y fragilidad de al-Andalus*, Granada, Fundación El Legado Andalusi, p. 36-39.

9. Pel que fa a aquest episodi, una revisió relativament recent l'ofereix CHALMETA (1994), p. 371-381.

situar l'annexió per part dels francs dels territoris de Rosselló-Conflent-Vallespir, Cerdanya-Baridà-Urgellet i, probablement, Empúries-Besalú, fets que acabarien per forçar l'entrega de la ciutat de Girona l'any 785.

El següent pas en l'avenç franc el constituïa, òbviament, la ciutat de Barcelona, conquesta costosa que fou precedida per l'ocupació i fortificació de places fortes a la Catalunya central (Osona, Casserres i Cardona),¹⁰ fins que finalment va caure la ciutat l'any 801.

Les infructuoses temptatives carolíngies de conduir el seu àmbit d'influència més al sud durant el primer decenni del segle x suposaran l'establiment d'una frontera que no depassarà durant molts anys el territori més immediat de la ciutat de Barcelona (per al cas que ens interessa, el massís de Garraf-Ordal i les muntanyes que separen el Vallès de la conca del Llobregat). És més, la revolta indigenista de l'any 826, amb el suport l'any següent de l'arribada d'un exèrcit emiral, provocarà la defecció de gran part dels territoris de la Catalunya central, alhora que imposarà un *status quo* fronterer similar al dels últims anys del segle anterior.¹¹

Aquest estat de les coses promogué un equilibri, mantingut sovint mitjançant l'establiment de treves imposades per les regulars expedicions emirals, que no es va veure pertorbat fins a l'últim quart del segle ix, quan nous poders a banda i banda de la frontera tornen a endegar un panorama d'hostilitats. Al nord del Llobregat, Sunyer d'Empúries i Guifré de Cerdanya, en un enrarit clima de tensions internes i amb diferent èxit, protagonitzen nous intents poldireccionalis d'annexió de nous territoris.¹² A l'altre cantó de la frontera, i coincidint amb un període d'inestabilitat general que acaba cristal·litzant en la primera *fitna*, seran poderosos llinatges, sovint d'ascendència indígena com els Banū Qasī, els qui, amb el suport de les seves clienteles, conduiran la defensa i la fortificació de la frontera i les incursions més enllà d'aquesta.¹³

LA TOPONÍMIA ISLÀMICA I EL REGISTRE ARQUEOLÒGIC

Quan hom ha volgut estudiar el període andalusí en zones on la presència islàmica no ha depassat els dos segles (com en el nostre cas), s'adona que existeix un greu problema de fonts d'informació. La vaguetat i imprecisió de les fonts escrites

10. Ramon d'ABADAL (ed.1996), *Catalunya carolíngia*, volum I, 1a part, *El domini carolíngi a Catalunya*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, p. 89.

11. MARTÍ (2003), p. 104.

12. Ramon MARTÍ (1997), *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, Barcelona, Fundació Noguera, p. 50-62. En aquest text, l'autor proposa, a partir de l'estudi de la documentació contemporània, que Guifré el Pilós no fou comte de Barcelona fins poc abans de l'any 893, moment en què succeeix Sunyer d'Empúries, qui, pocs anys abans, ja hauria dut a terme alguns intents d'expansió vers l'àrea del Garraf.

13. J. E. GARCIA BIOSCA (1998), «La creació d'una frontera: al-Tagr al-A'là», a *L'Islam i Catalunya*, Barcelona, Museu d'Història de Catalunya i Institut Català de la Mediterrània, p. 57-63.

àrabs,¹⁴ d'una banda, així com el poc coneixement que fins avui es té del registre arqueològic vinculat als segles VIII-IX¹⁵ no donen un marge de maniobra gaire satisfactori. És en aquest context que pren especial rellevància el recurs a l'estudi i la interpretació del registre toponímic com a font d'informació i com a eina directora de la recerca arqueològica.

Per al sud d'al-Andalus, ja M. Acién (1989) va aconseguir establir, a partir de la toponímia relacionada amb el registre arqueològic, una seqüenciació dels emplaçaments fortificats¹⁶ que ha obtingut un considerable ressò dins el món investigador. Així mateix, i pel que fa a terres castelleses, principalment, J. Zozaya (1998) ha proposat un llarg llistat de topònims relacionats amb els primers anys d'existència d'al-Andalus.¹⁷

Pel que fa al territori que ens ocupa, aquest també ha estat objecte d'alguns plantejaments de recerca concrets basats en el registre toponímic, el més rellevant dels quals, fins avui dia, ha estat el dirigit per M. Barceló (1992) a partir de diverses identifications referents a assentaments clànics. En aquest sentit, es plantejava que Mediona tindria a l'origen una segmentació dels berbers Banū Madyūna, així com els Banū Gellidassen estarien a l'origen de Gelida o els Banū Labid (àrabs, en aquest cas) al de l'actual població de Lavit;¹⁸ de moment, però, aquestes hipòtesis no han pogut ser verificades arqueològicament. En un sentit més genèric, hi ha hagut altres intents d'acostar-se a la toponímia islàmica del Penedès, amb resultats més o menys reeixits.¹⁹

En aquest treball hem pres com a referent els diferents estudis realitzats per Ramon Martí i altres investigadors que pensem que han donat resultats força reeixits en altres territoris.²⁰ En aquest sentit, exposarem les conclusions extretes basades en

14. Vegeu Dolores BRAMON (2000), *De quan érem o no musulmans: Textos del 713 al 1010*, Vic, Eumo. Aquest recull de fonts escrites àrabs referents als territoris de l'actual Catalunya, que ha vingut a complementar el treball de José María Millàs i Vallicrosa, reflecteix el que diem, en el sentit que la informació que ofereixen, en general, no va més enllà dels itineraris de conquesta o d'expedicions bèl·liques i de les descripcions dels geògrafs.

15. Comencen a haver-hi, afortunadament, alguns estudis concrets que contribueixen a definir cada vegada millor les característiques i l'abast d'aquest registre. Vegeu, a tall d'exemple, el de J. E. GARCIA BIOSCA, N. MIRÓ ALAIX i E. REVILLA CUBERO (2002), «Un context paleoandalusí a l'excavació de l'Arxiu Administratiu de Barcelona (1998)», a *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya*, Sant Cugat, 2002, p. 363-380.

16. M. ACIÉN ALMANSA (1989), «Poblamiento y fortificación en el sur de al-Andalus. La formación de un país de *busūn*», a *III Congreso de Arqueología Medieval Española*, Oviedo, 1989, vol. I, p. 137-150.

17. Juan ZOZAYA (1998), «711-856: los primeros años del Islam andalusí o una hipótesis de trabajo», a *Ruptura o continuidad: Pervivencias pre-islámicas en al-Andalus, Cuadernos Emeritenses* (Mèrida), núm. 15, p. 85-142.

18. Miquel BARCELÓ (1992), «Els establiments àrabs i berbers de l'Alt Penedès i els seus noms», a A. PLADEVALL (dir.), *Catalunya romànica*, vol. XIX (*El Penedès-L'Anoià*), p. 25-28.

19. M. de PALZA (1990), «Toponímia àrab i estructura comarcal: el Penedès», a *Societat d'Onomàstica, Butlletí Interior*, vol. XL (juny), p. 76-82.

20. La bibliografia resultant d'aquestes recerques anirà apareixent al llarg del text.

sèries de topònims que pensem que poden aportar informació significativa; així mateix, procurarem, sempre que sigui possible, establir la dimensió arqueològica dels topònims referits, ja sigui directament o a través de paral·lels. Centrarem, doncs, el nostre estudi en sis casos diferents, tot i que, com es veurà, sempre relacionats entre ells, en alguns casos complementaris, i, en altres, fins i tot assimilables.

El topònim «Pharus / Manāra»

En origen, el mot àrab *manāra*, traduïble literalment per «lloc on es fa foc», designava, a l'Àrabia preislàmica, una elevació des d'on es feien senyals de foc o de fum, sentit que amb el temps ha patit diverses modificacions, i que s'ha assimilat finalment a la torre integrada a les mesquites des d'on es crida a l'oració i que ha donat *minaret* en la nostra llengua.²¹ El geògraf al-Muqaddaxí, que escriu al segle x, descriu quin és el sistema d'alerta de les costes sirianes davant de l'atac de naus enemigues: «...tócase, pues, el añafil cuando atalayan sus barcos; y enciéndese la almenara próxima a aquel ribat, si es de noche, o levántase en ella una humareda, si es de día. Desde cada ribat hasta la alcazaba hay un cierto número de alimaras [*sic*] guarnecidas de gente, y dispuestas de tal modo, que se enciende primero la almenara próxima al ribat, después la siguiente y luego la otra, y no pasa mucho rato sin que se toque el añafil en la alcazaba [...] y salga la gente con las armas y la fuerza y se formen los batallones...».²² Tot i tractar-se d'un cas referent al segle x, pensem que aquesta cita exemplifica perfectament el paper de les almenares com un eficaç dispositiu de comunicacions a llarga distància.

Estudis recents referents a les primeres fortificacions islàmiques en l'àmbit de les comarques de l'anomenada Catalunya Vella²³ han proposat una identificació significativa. Es considera que alguns d'aquests emplaçaments primerencs rebrien la denominació genèrica de *pharus*, traducció llatina del terme àrab *manāra*.²⁴ És més, la contrastació pel que fa al registre arqueològic ha proporcionat una sèrie d'exemples de fortificacions, tradicionalment adscrites a l'època romana, l'origen de les quals convindria revisar. Es tracta de torres de planta circular de grans dimensions, obrades amb grans carreus, que sovint conserven un encoixinat exterior més o menys evident.

21. Vegeu R. HILLENBRAND (1991), *Manara, Manar*, a *The Encyclopaedia of Islam*, vol. vi, p. 361-368. L'ús de torres que emeten senyals amb foc està ben documentat també per als primers moments de l'expansió musulmana, com posen de manifest J. CAMPRUBÍ, R. MARTÍ, S. SELMA i M. VILADRICH (1999), «Fortificacions i toponímia omeia, dels Pirineus a Damasc», a *II Col·loqui sobre les Comunitats Rurals del Pirineu*, Valls d'Àneu (Lleida), 1999.

22. J. OLIVER ASIN (1928), «Origen árabe de rebato, arrobda y sus homónimos», a *Boletín de la Real Academia Española*, vol. xv, p. 499.

23. MARTÍ (2003), p. 95-98.

24. La traducció de topònims al baix llatí és un fet constatat en altres zones d'al-Andalus. Vegeu ZOZAYA (1998), p. 93.

Entre els exemples més evidents, trobem l'anomenada Torrassa del Moro o del Far, a Llinars del Vallès,²⁵ un edifici de 9,4 metres de diàmetre i amb un primer nivell ben conservat construït amb grans carreus de granit encoixinats; dominant el pas entre el Vallès i la Selva, la torre de la Móra o del Far, on recentment es va dur a terme una intervenció arqueològica i de la qual resten unes poques filades de grans blocs, amb encoixinat exterior, que delimiten un espai de 9,5 metres de diàmetre.²⁶ Més al nord, situada sobre la vall del Fluvià i amb un clar domini visual sobre la plana empordanesa, es troba el castell de Falgars o torre del Far, que, tot i tenir una factura més barroera, presenta unes característiques semblants.²⁷ A l'altra banda dels Pirineus, el cas de la torre del Far de Talteüll mostra unes proporcions idèntiques tot i que el seu aspecte actual correspon a una construcció del segle XIII.²⁸ Tornant al Vallès, potser caldria afegir a la llista l'anomenada Torre Roja de Caldes de Montbui,²⁹ on es troben les restes de dues torres circulars, una inserida dins l'altra; l'exterior, considerada d'època romana, presenta un diàmetre de 10,5 metres, i una obra de grans carreus units amb morter, només perceptible en part; en un moment posterior, versemblantment al segle X, reaprofitant l'estructura d'aquesta, es bastiria al seu interior una segona torre. A tot aquest conjunt cal afegir i posar en lloc destacat el cas de la Torre de Malpàs (Alt Palància, Castelló), de proporcions semblants, tot i que bastida amb pedra desbastada lligada amb morter, que va ser objecte d'una excavació parcial, i que ofereix uns materials que els seus excavadors no dubten a adscriure al segle VIII.³⁰

25. A. BALIL (1953), «Prospecciones arqueológicas en el valle del Mogent (Barcelona)», a *Archivo Español de Arqueología*, vol. XXVI, p. 175-178; J. BOLÒS i MASCLANS (1992), «La Torrassa del Moro (o torre del Far)», a A. PLADEVALL (dir.), *Catalunya romànica*, vol. XVIII (*El Vallès Occidental-El Vallès Oriental*), p. 378.

26. G. FONT, M. MATARÓ, J. MATEU, S. PUJADAS, J. M. RUEDA i J. TURA (1999), «Torre de la Móra, una fortificació alt-medieval en els primers contraforts del Montseny», a *Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac*, Vic, 1999, p. 409-417. Els autors de l'excavació proposen, a partir de materials ceràmics, que situen entre els segles VIII-IX, un origen romà de l'edifici amb un posterior reaprofitament en època carolíngia. Vegeu també C. FOLCH IGLESIAS (2002), *El territori del nord-est de Catalunya a l'inici de l'edat mitjana: el poblament als segles VII-IX*, Universitat Autònoma de Barcelona, p. 37, treball inèdit de recerca de tercer cicle.

27. J. TURA (1991), «Castell de Falgars, una torre romana a la Garrotxa», *Cypselà*, núm. 9, p. 111-119; J. M. NOLLA BRUFAU i J. CASAS GENOVER (1997), «Nouvelles données sur la via Augusta dans le secteur nord-est de la Catalogne», *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta*, *Documents d'Archéologie Française* (París), núm. 61, p. 146-147.

28. Pere PONSICH (1992), «Torre del Far», a A. PLADEVALL (dir.), *Catalunya romànica*, vol. XIV (*El Rosselló*), p. 411.

29. Albert ROIG, M. Lluïsa RAMOS i Jordi BOLÒS (1992), «La Torre Roja», a A. PLADEVALL (dir.), *Catalunya romànica*, vol. XVIII (*El Vallès Occidental-El Vallès Oriental*), p. 317-318. A poca distància del turó on es troben les restes d'aquesta torre es documenta, en un emplaçament a major alçada, el topònim *Farell*.

30. R. MARTÍ i S. SELMA (1996), «La torre emiral de Malpàs (*Castellnovo*, Alt Palància, Castelló)», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 38, p. 1383-1398.

Per a l'àrea que tractem, han arribat als nostres dies dos exemples més o menys ben conservats que han estat tradicionalment adscrits a l'època romana, si bé per les seves característiques podrien formar perfectament part del grup de fortificacions anteriorment descrit. Al capdamunt i integrada dins el castell feudal de Castellví de Rosanes, encara avui es manté en peu part d'una gran torre de planta circular (es conserva en una alçada que, segons el lloc, oscil·la entre els 3,5 i els 4,5 metres) al voltant de la qual es bastí el castell d'època feudal, en un lloc prominent i estratègic que domina les valls dels rius Anoia i Llobregat. L'edifici en qüestió presenta un diàmetre exterior de 10,2 metres, que s'amplia fins als 10,7 a la base, amb sòcol graonat i construït directament sobre la roca mare. L'interior de la part que ens ha pervingut està reomplert amb formigó, a base de pedruscall i morter de calç. Pel que fa a l'exterior, la torre està revestida de grans carreus, del tipus *opus quadratum*, amb presència d'encoixinat en alguns casos, del qual es conserven unes quantes filades lligades amb el mateix formigó, i que varien segons l'alçada.³¹

Ja dins l'Alt Penedès, trobem una altra construcció, l'anomenada torre de Les Gunyoles, que respon a unes característiques similars, tot i que mantenim més dubtes que en el cas anterior sobre el seu origen. En aquest petit veïnat, situat sobre una elevació del peu de mont occidental del massís de Garraf, i a tocar d'una masia,³² es troba aquest edifici de cos cilíndric, restaurat a principis dels anys setanta. Està construït en un *opus quadratum* sovint irregular, però que en alguns trams presenta disposicions en llargada i través; els carreus, de dimensions considerables i escairats no gaire acuradament, són majoritàriament llisos, tot i que en algunes filades es distingeixen alguns encoixinats. L'edifici té un diàmetre d'uns 9 metres i una alçada conservada entorn dels 11, amb un gruix murari d'1 m en la part més alta. En la seva part baixa, presenta un sòcol irregular d'uns 2,10 metres d'alçada, amb uns 20 centímetres aproximats de regruix respecte al cos central (segons el sector); a uns 7,25 metres, sobre aquest sòcol, es troba una cornisa amb motllura, avui completament restaurada. L'interior de la torre, i fins a una alçada aproximada d'un metre per sota la motllura, és massís, ja que està reblert amb formigó. En un moment no precisat, s'obriren dins l'edifici dos grans forats per encabir-hi una premsa de vi, una font i una pica.³³ Així mateix, gran part dels carreus que formaven la part superior de la torre, per damunt de la cornisa, foren reaprofitats en la construcció de l'església parroquial.

31. Lamentablement, la torre fou volada l'any 1714, fet que impossibilita conèixer-ne l'alçada original. Pel que fa a la descripció que en fem, ens remetem en tot moment a Montserrat PAGÈS (1981), «Una torre romana a Castellví de Rosanes dominant la Via Augusta sobre el pas del Llobregat», *Fonaments*, núm. 7, p. 163-169.

32. M. RIBAS (1967), «La torre romana de Les Gunyoles en Avinyonet», a *Ampurias*, vol. xxix, p. 275-281; A. BALIL (1976), «El monumento funerario romano de Les Gunyoles», *Zephyrus*, vol. xxvi-xxvii, p. 389-399.

33. Segons BALIL (1976), i en relació amb la interpretació que en fa, aquest reaprofitament de l'edifici per a usos agrícoles deformà la cambra sepulcral preexistent, de manera que ja no es podia reconèixer (p. 392).

Tradicionalment, no s'ha posat mai en dubte l'origen romà de totes dues torres.³⁴ En el cas de Castellví de Rosanes, a banda de la tipologia, s'addueixen raons relacionades amb la seva evident situació estratègica que, òbviament, es poden extrapolar perfectament a d'altres períodes.³⁵ Per altra banda, la troballa als anys cinquanta d'una tomba de *tegulae* i de ceràmica romana no precisada prop de la torre³⁶ pensem que no és determinant, ja que en altres casos s'ha documentat la construcció d'aquestes torres en emplaçaments que havien estat prèviament ocupats en altres èpoques, com són els casos inequívocs de les torres de Malpàs i de la Móra, assentades sobre les restes de sengles poblats d'època ibèrica o ibero-romana.

A diferència de l'anterior, per al cas de les Gunyoles ha prevalgut l'opinió que atorga a l'edifici un caràcter funerari,³⁷ consideració que no creiem, a la llum dels raonaments aportats, que sigui gens definitiva. En primer lloc, no hi ha cap constatació física d'aquesta funcionalitat, ja sigui a causa de l'ús i deformació posteriors de l'edifici, o perquè senzillament no ha existit mai una cambra sepulcral a l'interior d'aquest. Per altra banda, els qui defensen aquesta funcionalitat admeten el seu caràcter d'*unicum* a la Península, i estableixen els paral·lels més propers a Itàlia, fora de la qual aquestes construccions són totalment excepcionals. De fet, no deixa de ser simptomàtic que un dels paral·lels adduïts, en aquest cas a Tunísia, porti el nom de *Ksar Menara*,³⁸ prou explícit en ell mateix.

Per la seva tipologia, veiem com es tracta d'edificis paral·lels i notablement semblants als casos exposats més amunt: diàmetre considerable i construcció a partir de grans carreus on no manquen alguns encoixinats. Presenten, però, una diferència respecte a la resta de casos: una base absolutament massissa a partir del reompliment amb formigó de l'espai interior i que, en el cas de les Gunyoles, defineix un sòl a més de 8 metres d'alçada. Pensem, però, que aquesta especificitat respon no tant a un origen divergent respecte als altres casos com a les diverses opcions constructives emprades davant de la necessitat de construir una base sòlida assentada directament sobre la roca.

34. A la bibliografia ja esmentada, cal afegir una aportació recent on s'identifiquen algunes de les fortificacions citades com a elements d'un dispositiu baixrepublicà de control de la *Via Heraclea*. Ens referim a l'article de G. PALMADA (2003), «La fortificació republicana d'Olèrdola (Sant Miquel d'Olèrdola, Alt Penedès)», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 13, p. 260-261.

35. Segons Alfred Mauri, a qui agraïm l'amabilitat amb què hem pogut debatre sobre aquest tema, l'existència d'una probable activitat minera a la zona en època romana podria ser també una raó afegida per a la construcció de la torre.

36. Notícia extreta d'Isidre CLOPAS BATLLE (1951), «Un monumento histórico del Penedés abandonado: el Castillo de Castellví de Rosanes», a *I Asambleta Intercomarcal del Penedés y «Conca d'Òdena»* (Martorell, 1951), p. 103-106, referenciada a PAGES (1981), p. 163 (en nota).

37. BALIL (1976); J. SANMARTÍ (1984), «Edificis sepulcrales dels Països Catalans, Aragó i Múrcia», *Fonaments*, núm. 4, p. 134-137.

38. SANMARTÍ (1984), p. 137.

Som conscients tothora de la novetat del plantejament que recollim i de la necessitat d'un major nombre de verificacions arqueològiques. Amb tot, pensem que els arguments que defensen la *romanitat* d'aquestes torres es basen purament en anàlisis tipològiques i que, per tant, la validesa d'aquestes suposicions està al mateix nivell, com a màxim, de les que aquí sostenim, i les carències que es poden objectar són les mateixes en qualsevol dels casos. És més, les úniques intervencions arqueològiques practicades (Malpàs i torre de la Móra) no reflecteixen cap indicati que faci pensar en un origen anterior al segle VIII.

Per altra banda, l'estudi de les fortificacions islàmiques arreu de la Península està posant de relleu una densitat considerable d'exemples diversos, amb un ús de la construcció feta a partir de grans carreus quadrats o rectangulars, on no manquen les grans torres circulars, amb casos tan septentrionals i, per tant, primerencs, com el de Rada, a Navarra.³⁹ De fet, la similitud tipològica i constructiva de molts edificis de primera època islàmica d'al-Andalus amb l'arquitectura de tradició romana ja ha estat observada, sense que per aquesta raó es pugui deduir una cronologia pre-andalusina per a aquests.⁴⁰

L'afegiment de Castellví de Rosanes i, possiblement, també de la torre de les Guinyoles als casos detectats al nord del Llobregat ofereix una visió de conjunt que posa de relleu una distribució territorial coherent amb la funcionalitat proposada per a aquestes construccions. Així, s'observa clarament com les torres en qüestió es disposen seguint una lògica clara d'interconnexió visual entre elles i amb el territori, i se situen en emplaçaments aturonats estratègics, com es fa patent a la zona entre el Vallès i la Selva. Per al cas que ens ocupa, però, existeixen buits que probablement cal relacionar amb el desconeixement que avui tenim sobre aquest tipus de registre arqueològic. Cal pensar que l'ús posterior o l'abandó condicionen enormement la conservació dels edificis; així, mentre que el reaprofitament a partir del segle X de la torre de Castellví de Rosanes ha permès una conservació parcial d'aquesta, en altres casos, com és la torre de la Móra, al Montseny, només un desgraciat incendi forestal i una posterior intervenció arqueològica han pogut posar al descobert les restes en la seva veritable dimensió.

39. J. ZOZAYA (1998), «La fortificación islámica en la Península Ibérica: principios de sistematización», a *El castillo medieval español: La fortificación española y sus relaciones con la europea*, Madrid, Fundación Ramón Areces, p. 24-25. D'altra banda, l'ús de grans carreus encoixinats està ben documentat per a les muralles d'època islàmica primerenca de Balaguer, Osca i Tudela; vegeu J. GIRALT BALAGUERÓ (1999), «Balaguer. De campament a ciutat (segles VIII-X)», a B. AGUSTÍ, J. ALTURO, X. AQUILUÉ, I. G. BANGO i altres, *Catalunya a l'època carolíngia: Art i cultura abans del romànic (segles IX i X)*, Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya, p. 114-116; C. ESCO SAMPÉRIZ i Ph. SENAC (1987), «La muralla islàmica de Huesca», a *II Congreso de Arqueología Medieval Española (Madrid, 1987)*, p. 590-601; B. PAVÓN MALDONADO (1986), «La muralla primitiva árabe de Tudela», a *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 16, Centro Superior de Investigaciones Científicas (CSIC), p. 29-41.

40. J. ZOZAYA (1998), p. 91; S. MARTÍNEZ (1991), «Estudio sobre ciertos elementos y estructuras de la arquitectura militar andalusí. La continuidad entre Roma y el Islam», *Boletín de Arqueología Medieval*, núm. 5, p. 11-37.

El topònim «Ribāt»

Cal entendre la natura del *ribāt* en les seves accepcions complementàries de recés espiritual i de perfeccionament religiós (*jihād*), enfocat sovint a l'activitat bèl·lica dirigida tant a l'expansió de l'Islam com a la protecció i defensa dels seus territoris.⁴¹ Pel que fa a la diferència entre els mots *ribāt* i *rābita*, probablement el primer fa referència tant a l'edifici com a l'activitat que s'hi duu a terme, mentre que el segon només es refereix al mateix edifici,⁴² siguin quines siguin les seves característiques o el seu nivell de fortificació.

Al nord d'Àfrica no es documenta l'existència de *ribāt*[s] fins a finals de segle VIII (el monestir de la costa tunisenca és el primer documentat, l'any 796).⁴³ Si considerem aquesta data com un *post quem* aproximat per als *ribāt*[s] d'al-Andalus, caldria pensar que els primers exemples de la Península es fundarien també a finals d'aquest segle o ja entrat el segle IX;⁴⁴ això podria explicar la ubicació de la Ràpita del Penedès en un lloc en aquest moment clarament fronterer i l'absència d'aquest topònim al nord del Llobregat. Amb aquest plantejament també s'hi adiu la cronologia proposada per a la Ràpita de Vallfogona de Balaguer, de la qual es conserva el basament d'una torre quadrada construïda amb grans carreus que està datada a la segona meitat del segle IX.⁴⁵

D'altra banda, justament aquest últim exemple ens permet copsar el probable aspecte físic que devien tenir els *ribāt*[s] primerencs i també el que possiblement devia presentar la «Ràpita del Cascall» al Delta de l'Ebre, on es coneix, a partir d'un plànol del segle XVIII del desaparegut fortí, la presència d'una torre quadrada.⁴⁶ En aquest últim cas, el caràcter fortificat de l'establiment queda palès en la donació (abans de la conquesta) que fa el comte Ramon Berenguer III de les «villae pertinentes ad rabitam, cum ipso castro Rabitae»,⁴⁷ en benefici del monestir de Sant Cugat el 1097.

41. M. de EPALZA (1989), «La Ràpita islàmica: història institucional», a *I Congrés de les Ràpites de l'Estat Espanyol*, Sant Carles de la Ràpita, 1989, p. 8-59.

42. M. MARÍN (1989), «El ribat en al-Andalus y el Norte de África», a *I Congrés de les Ràpites de l'Estat Espanyol*, Sant Carles de la Ràpita, 1989, p. 121-130.

43. M. MARÍN (1989), p. 122.

44. Algunes fonts àrabs recollides als estudis de CHALMETA (1994, p. 295) i SENAC (1998, p. 52) situen, en parlar d'una incursió l'any 734 del governador de Narbona cap a la Provença, diverses guarnicions que defineixen com a *ribāt* a la vall del Roine. Cal dir que es tracta de fonts tardanes (la versió romanç d'al-Rāzī, Ibn 'Idārī, a cavall entre els segles XII i XIII, i la d'al-Maqqarī, del segle XVII), que tot i seguir tradicions historiogràfiques més o menys fiables, poden presentar variacions quant a l'evolució semàntica dels mots. D'altra banda, aquest episodi també el recull BRAMON (2000), de la mà d'Ibn Haldūn, tot i que en aquest cas l'autora tradueix per *establiments* el terme àrab original (p. 163).

45. J. GIRALT BALAGUERÓ (1992), «Castell de la Ràpita (Vallfogona de Balaguer)», a A. PLADEVALL (dir.), *Catalunya romànica*, vol. XVII (*La Noguera*), p. 441-442.

46. Aquest plànol, anterior a la fundació del nucli modern de Sant Carles de la Ràpita per part de Carles III, es troba reproduït a F. CARLES GUÀRDIA (1989), «Gràfics comparatius», a *I Congrés de les Ràpites de l'Estat Espanyol*, Sant Carles de la Ràpita, 1989, p. 284.

47. Dolores BRAMON (1989), «La Ràpita del Cascall al delta de l'Ebre», a *I Congrés de les Ràpites de l'Estat Espanyol*, Sant Carles de la Ràpita, p. 116.

Pel que fa al cas del Penedès, no es coneix físicament l'emplaçament ni les característiques de l'establiment; de fet, l'actual poble de la Ràpita, dins el terme municipal de Santa Margarida i els Monjos, tot i la claredat del topònim, no apareix a la documentació fins a finals del segle XVIII; és més, la formació del nucli urbà no es dóna fins entrat el segle XIX.⁴⁸ Fora de l'indici toponímic, no hi ha cap mena de testimoni arqueològic que es pugui relacionar amb l'existència d'un *ribāt*, tot i que s'ha via proposat com a possible emplaçament la zona de Santa Tecla, on havien aparegut restes d'una vil·la romana.⁴⁹

A banda del cas anterior, trobem dos casos que cal tractar a part. Al terme de Subirats, al marge dret del riu Anoia, existeix un petit caseriu anomenat el Rebato, i la mateixa denominació rep un barri d'Abrera; etimologia que, en aquest últim cas, s'ha volgut vincular a l'existència d'un bandoler del mateix nom al segle XVIII.⁵⁰ Sigui com sigui, és possible que l'origen etimològic del terme calgui buscar-lo en el mot *rabad*, amb el sentit d'aldea rural.⁵¹

Amb la institució del *ribāt* també s'han relacionat una sèrie de topònims que tenen el seu origen en l'arabització (*al-Munastir*) de la veu grecollatina *monasterion/monasterium*, que ha donat origen a diverses evolucions entre les quals trobem *Almonaster*, *Almonacid* o *Almoster*.⁵² Així, sota aquestes denominacions podrien identificar-se primerencs llocs de *ribāt*, si bé no es pot descartar la possibilitat que en alguns casos facin referència més aviat a establiments cristians previs de tipus monacal, com sembla que succeeix amb els diversos *monistrols* existents a la Catalunya central.⁵³

El topònim «Palatia»

La identificació del topònim *palau* i les seves variants (palou, palol, palauet...) amb una primerenca xarxa d'establiments corresponents a la conquesta islàmica ha

48. GRUP D'ESTUDIS RAPITENCOS (1989), «Petita història d'un poble: La Ràpita del Penedès», a *I Congrés de les Ràpites de l'Estat Espanyol*, Sant Carles de la Ràpita, 1989, p. 211-215.

49. GRUP D'ESTUDIS RAPITENCOS (1989), p. 214. Això no obstant, l'excavació del jaciment, almenys en la part on s'ha treballat, no permet allargar la cronologia d'aquest establiment més enllà del segle IV. Agraïm la informació a Jordi Farré, director dels treballs.

50. BRAMON (1989), p. 112.

51. RAMON MARTÍ (1999), «Estrategias de conquista y ocupación islámica del nordeste peninsular. Dimensión arqueológica de la toponímia significativa», a *V Congreso de Arqueología Medieval Española*, Valladolid, 1999, p. 729.

52. F. FRANCO SÁNCHEZ (1989), «Ràpites i al-Monastir[s] al nord i llevant de la Península d'al-Andalus», a *I Congrés de les Ràpites de l'Estat Espanyol*, Sant Carles de la Ràpita, 1989, p. 191-210; B. PAVÓN MALDONADO (1995), «A propósito de Almonacid de Toledo. Monasterium-al-Munastir-Almonaster-Almonacid», *al-Qantara*, vol. XVI, p. 125-141.

53. Així es planteja per al cas del Bages, on existeixen diversos exemples de *monasteriolos*. Vegeu Albert BENET (1992), «El marc històric», a A. PLADEVALL (dir.), *Catalunya romànica*, vol. XI (*El Bages*), p. 22.

estat abastament raonada en diverses publicacions recents.⁵⁴ En aquests estudis es planteja l'origen d'aquests *palatia* a partir de la verificació del cinquè estatal (*bums*), que sobre el terreny es tradueix en l'aparició d'un gran nombre d'establiments que, majoritàriament, se situen al voltant de les seus episcopals i al pas, o ben a prop, de les vies principals de comunicació. En aquest sentit, caldria també relacionar els *palatia* amb els nombrosos topònims derivats de *Quintus* (Quintanas, Quintanillas, Quintela...), que han estat vinculats a aquest mateix procés de repartiment posterior a la conquesta a la zona de la Meseta castellana i a Portugal.⁵⁵

L'estudi de la natura i distribució en l'espai dels *palatia* ha permès proposar plantejaments innovadors pel que fa a l'evolució de les seus episcopals a l'àrea catalana durant l'alta edat mitjana. Així, s'ha pogut observar com l'organització episcopal perdura, excepte en el cas de Tarragona, sota l'Administració musulmana, i no és alterada fins a la conquesta franca, que comporta la remoció d'algunes seus, com és el cas de Guissona-Urgell, i en d'altres la seva supressió, com són Empúries i Egara.⁵⁶ En tots els casos, la presència de *palatia* al voltant d'aquests nuclis, situats en els accessos viaris que hi concorren, delata una certa vitalitat d'aquests emplaçaments com a mínim durant el segle VIII.

El cas de les comarques gironines⁵⁷ exemplifica clarament fins a quin punt aquesta institució s'implanta en el territori, i es distribueix a l'entorn de les seus de Girona i Empúries i sobre la xarxa viària i els cursos fluvials. Aquesta densitat es repeteix a la zona del Vallès i, com veurem, també al Penedès; més enllà, però, disminueix, fet que sembla estretament lligat a l'evolució històrica de cada territori, que al cap i a la fi és la que n'acaba determinant la formació del substrat de la població i toponímic. En aquest sentit, doncs, una pertinença més dilatada a al-Andalus acaba per alterar, com a conseqüència de dinàmiques diferenciades, un registre toponímic propi del moment de la conquesta que, en àrees més septentrionals, queda fossilitzat.

Per al territori que estudiem, disposem de quinze exemples que pertanyen a aquest grup, dotze dels quals són esmentats a la documentació feudal de primera

54. Ramon MARTÍ (1999), «Palaus o almúnies fiscals a Catalunya i al-Andalus», a *Les societats mèridionales à l'age féodal. Hommage à Pierre Bonnassie*, Tolosa de Llenguadoc, p. 63-70; també Ramon MARTÍ (2001), «Palacios y guardias emirales en Cataluña», a *II Congreso de Castellología*, Alcalá de la Selva; CAMPRUBÍ, MARTÍ, SELMA i VILADRICH (1999).

55. ZOZAYA (1998) destaca l'absència general d'aquests topònims en altres àrees de base lingüística llatina com França o Itàlia (p. 97).

56. Per a entendre la dimensió real del conflicte adopcionista, i per al cas de Guissona-Urgell, vegeu Ramon MARTÍ i M. VILADRICH (2000), «Guissona, origen del bisbat d'Urgell», a F. SABATÉ (ed.), *La transformació de la frontera al segle XI*, Lleida, col·l. «El Comtat d'Urgell», núm. 4, p. 37-66; per al cas d'Empúries, vegeu C. FOLCH IGLESIAS (2002), p. 31, i per al d'Egara, J. SOLER JIMÉNEZ i V. RUIZ GÓMEZ (1999), «Els palaus de Terrassa. Estudi de la presència musulmana al terme de Terrassa a través de la toponímia», *Terme*, núm. 15, p. 38-51.

57. C. FOLCH IGLESIAS (2003), «Estratègies de conquesta i ocupació islàmica del nord-est de Catalunya», *Quaderns de la Selva*, núm.15, p. 139-154.

època, mentre que per als altres tres no hem trobat més referència que la purament toponímica. Els detallem tot seguit, un per un:

— *Palacio* (Sant Joan Despí): topònim documentat l'any 1059 i ubicat «infra parrochia Sancti Goannis, ubi dicunt Palacio, prope ipsa ecclesia». ⁵⁸

— El Palau (Sant Andreu de la Barca): aquest topònim fa referència a una zona, al nord/nord-oest, de la població de Sant Andreu, avui ocupada per urbanitzacions, polígons industrials i una enorme caserna de la Guàrdia Civil; es reflecteix també en d'altres topònims de la zona com Vallpalau, Santa Madrona del Palau o Cal Sunyer del Palau. Es troba a la riba dreta del Llobregat, tot just a la sortida del Congost de Martorell, i està documentat el 1157, quan s'esmenta una «via que tendit a Palacio apud s.Andream». ⁵⁹

— Santa Maria Magdalena de Palau o de Bonastre (Masquefa): el lloc de Palau està documentat el 1008, quan es fa una venda d'unes terres que afronten «in strada de Palacio Siccho». ⁶⁰ El 1038, s'esmenta dins el terme de Masquefa una «Sancta Maria de Palacio» ⁶¹ que probablement faci referència al mateix establiment. El 1120 s'inclou, dins les propietats del monestir, «s.Petri de Maschefa, cum castro de s.Crucis de Palatio». ⁶² Malgrat la diversitat de mencions i d'advocacions, situem l'emplaçament prop la desapareguda església de Santa Maria Magdalena, en origen amb advocació a la Santa Creu, que es trobava al costat del mas de Can Bonastre dels Torrents. ⁶³

— *Paladol* (Masquefa): l'any 1143 s'esmenta un «alaudio de Paladol» situat prop de Masquefa. ⁶⁴

— Sant Jaume de Palou (el Pla del Penedès): l'església que respon a aquest topònim es troba a tocar del mas conegut com El Cerdà. No està documentat.

— *Palad* (la Granada): en un document de l'any 1210 s'esmenten unes «parietes antiquas qui vocant Palad». ⁶⁵

58. *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona: de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I* (ed. 1999) (dir. i ed. Gaspar Feliu i J. M. Salrach), 3 v., Barcelona, Arxiu Comtal de Barcelona i Fundació Noguera, col·l. «Diplomataris», núm. 18-20, document núm. 543.

59. *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés* (ed. 1946-1947) (cur. José Rius Serra), 4 v., Barcelona, Centro Superior de Investigaciones Científicas, col·l. «Textos y estudios de la Corona de Aragón», núm. 3-6, document núm. 1014.

60. *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés* (ed. 1946-1947), document núm. 417.

61. *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona: De Ramon Borrell a Ramon Berenguer I* (ed. 1999), document núm. 263.

62. *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés* (ed. 1946-1947), document núm. 849.

63. En un principi, l'advocació principal fou a Santa Maria, mentre que la de la Santa Creu tingué un paper secundari; finalment, a partir del segle XIII s'imposà l'advocació definitiva a Santa Maria Magdalena. Vegeu A. BENET (1992), «Santa Maria Magdalena o Santa Creu de Palau o de Bonastre», a A. PLADEVALL (dir.), *Catalunya romànica*, vol. XIX (*El Penedès-L'Anoia*), p. 343.

64. *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés* (ed. 1946-1947), document núm. 953.

65. *Catalunya romànica*, vol. XIX, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 37.

— *Palazol* (la Granada): és molt proper a l'anterior; en un document de l'any 1053 s'esmenta un «Palazol» que afronta al sud amb l'alou de Sant Sebastià (dels Gorgs) i a l'oest amb una «strata publica vel ad ipsas Parietes antiquas». ⁶⁶

— Sant Pere Molanta (Olèrdola): documentat successivament com «Palatio Moronta», l'any 966, ⁶⁷ «Palacio Moronta», el 996, ⁶⁸ i «Palacium Moranta», el 1010. ⁶⁹

— *Palaciolo* (Olèrdola?): se'n té notícia a través de la donació d'una terra que fa, l'any 951, el comte Sunifred al bisbe Guilarà de Barcelona, on s'indica que aquesta terra es troba «[...] in terminio de Castro Olerdula, ad ipsa serra de Pinellos, ad ipso Palaciolo»; ⁷⁰ aquesta ubicació, però, fins ara no s'ha pogut concretar amb certesa. ⁷¹

— El Palou (Sant Pere de Ribes): dóna nom a un barri d'aquesta població. L'afegim a la relació tot i que podria fer referència a un edifici erigit a la segona meitat del segle XIII per part d'una branca familiar dels senyors del castell de Ribes. ⁷²

— Sant Esteve de Castellet (Castellet i la Gornal): anomenat «palatio» en un document del 976, tot i que també se'l considera vil·la o parròquia. ⁷³ Més endavant, l'any 1065, se'l documenta com «ipso Palacio ad ecclesiam s.Stephani». ⁷⁴

— *Palacio* (Castellví de la Marca): anomenat en l'acta de consagració, de l'any 1101, de Sant Sadurní de Castellví; ⁷⁵ al peu del castellot, es diu que el seu terme hi afronta per orient, en un tros, «in ipsa via unde veniunt parrochiani de Palacio».

66. *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés* (ed. 1946-1947), document núm. 596.

67. *Diplomatari de la catedral de Barcelona: Documents dels anys 844-1260* (ed. 1995), vol. 1, *Documents dels anys 844-1100* (ed. Àngel Fàbrega Grau), Barcelona, Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona, Sèrie 4 (Fonts documentals), núm. 1, document núm. 89.

68. *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona: De Ramon Borrell a Ramon Berenguer I* (ed. 1999), document núm. 22.

69. *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés* (ed. 1946-1947), document núm. 431.

70. *Diplomatari de la catedral de Barcelona: Documents dels anys 844-1260* (ed. 1995), vol. 1, document núm. 44.

71. Amb totes les reserves, s'ha apuntat la possibilitat que pugui identificar-se amb el lloc del Palol de Sant Pere de Ribes, que esmentem més endavant, el qual al segle X pertanyia al terme del castell d'Olèrdola. De fet, en un document de l'any 971 (*Diplomatari de la catedral de Barcelona: Documents dels anys 844-1260* (ed. 1995), vol. 1, document núm. 101), se'ns diu que l'esmentat lloc de Pinells afrontava amb «[...] ipsa Celadela [...]», topònim que cal identificar amb la serra Saladella, situada a l'est de Ribes. Vegeu I. G. MUNTANER (1995), «El terme d'Olèrdola en el segle X segons el document de dotació de l'església de Sant Miquel», Vilafranca del Penedès, Institut d'Estudis Penedesencs, p. 50-53.

72. J. M. FONT RIUS (1969), *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, 2 v., Madrid, Barcelona, Centro Superior de Investigaciones Científicas, p. 673.

73. M. VIVES TORT (1996), «Reivindicació de Sant Esteve de Castellet com a antiga cruïlla de camins», a *Miscel·lània Penedesenca*, Vilafranca del Penedès, Institut d'Estudis Penedesencs, vol. xxiv, p. 429-435.

74. *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés* (ed. 1946-1947), document núm. 641.

75. Salvador LLORACH (1992), «Sant Sadurní de Castellví (o de la Marca)», a A. PLADEVALL (dir.), *Catalunya romànica*, vol. XIX (*El Penedès-L'Anoia*), p. 112.

— *Palacium* (Santa Oliva): documentat el 1166 al sud de Santa Oliva.⁷⁶

— *Paladol* (Bellvei/Santa Oliva): documentat l'any 1037 entre els termes de Castellet i Santa Oliva, i al nord de Calafell, prop d'una «Calçada».⁷⁷

— Els Palaus (Bellvei): dona nom a una partida entre el Vendrell i Bellvei, al sud de la carretera N-340.

L'anàlisi dels casos amb què comptem, la seva distribució i la seva relació en l'espai amb altres emplaçaments significatius, no permeten inferir cap diferència rellevant amb altres zones on han estat estudiats. No obstant això, l'absència de centres urbans i seus episcopals en el territori que tractem determinen la implantació territorial dels *palatia*, ja que únicament el cas de Sant Joan Despí sembla que es podria vincular a la ciutat de Barcelona; tot i que també podríem relacionar l'existència de certs establiments amb l'assentament d'Olèrdola, tema que tractem en un apartat específic.

No obstant això, si prenem en consideració la natura mateixa d'aquests establiments, veiem com els palaus del Penedès i del Baix Llobregat s'integren plenament dins el model plantejat. En aquest sentit, la definició dels *palatia* com a fruit del repartiment del cinquè estatal, referent en aquest cas als béns immobles, en el moment de la conquesta, explica una doble característica inherent a aquesta institució: d'una banda, el caràcter viari, que s'explica per la lògica mateixa de la conquesta i per la necessitat de mantenir emplaçaments de control de les vies i d'avituallament sobre les rutes més transitades; en segon lloc, i de forma complementària a l'anterior, la condició d'explotacions agrícoles derivada de la seva integració dins el patrimoni fundiari del nou estat.⁷⁸

Així, veiem com la majoria dels casos citats se situen en emplaçaments propers al pas de l'antiga Via Augusta per la depressió penedesenca, des de Bellvei fins a la Granada, de la mateixa manera com succeeix a Sant Joan Despí. En el cas de Sant Andreu de la Barca, si bé es troba a l'altra riba del riu, està situat a tocar d'un gual ben documentat al llarg de l'edat mitjana. La documentació és prou explícita en el cas dels palaus de la Granada, situats a tocar d'una «strata publica» que ha de correspondre a l'antiga via romana, amb la qual cal relacionar també la «Calçada»⁷⁹ propera al «Paladol» de Bellvei.⁸⁰ De la mateixa manera, Sant Esteve de Castellet, on ha aparegut un mil·liari de Julià l'Apòstata, es troba a pocs metres d'un pont que, com hem vist anteriorment, probablement calgui adscriure al pas de la via. Així mateix, el «Palacio Siccho» i el «Paladol» de Masquefa semblen posar-se prop d'una de les vies que condueixen a l'Anoia.

76. *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés* (ed. 1946-1947), document núm. 1057.

77. *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés* (ed. 1946-1947), document núm. 545.

78. Vegeu MARTÍ (2001).

79. *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés* (ed. 1946-1947), document núm. 545.

80. Versemblantment, s'ha d'identificar aquest topònim amb el «Camí de les Calçades», documentat entre el Vendrell i Bellvei i que es correspondria amb el pas de la Via Augusta.

El seu caràcter d'explotació agrícola ve definit, en primer terme, per la pròpia pauta d'assentament; en tots els casos, els trobem en zones fèrtils de plana, mai en àrees muntanyoses, ni tan sols en vessants de mitja alçada. És exemplar el cas del «Palacio apud s.Andream», que es troba a la riba dreta del Llobregat, tot just a la sortida del congost de Martorell; en aquest sector, el riu es corba en un pronunciat meandre que emmarca un seguit de terres susceptibles de ser inundades amb facilitat i periòdicament,⁸¹ fet que les fa esdevenir òptimes per al conreu.

Per altra banda, un fenomen relativament recurrent que es detecta en l'anàlisi territorial dels palaus és la duplicació de topònims i, per tant, d'establiments, que segueix sempre l'esquema *palatium-palatiohum*. Així s'observa a Masquefa, la Granada i Santa Oliva / Bellvei.⁸²

Com a apunt final volem assenyalar una qüestió que, si bé no afecta únicament el cas concret dels palaus, és il·lustrativa del seu caràcter estratègic, alhora que sembla demostrar la seva vitalitat encara a principis del segle x. Es tracta de la identificació de certs topònims vinculats al gentilici *cerdà*, en clara referència als grups que acompanyen la dinastia de Guifré I en l'avenç territorial iniciat a finals del segle ix, els quals, al capdavant, seran els responsables de l'inici de l'expansió cap als territoris a ponent del Llobregat, on donaran nom a assentaments que sempre s'ubiquen a tocar, principalment, de palaus i guàrdies, fenomen que es detecta arreu on es verifica aquesta expansió.⁸³ Al Penedès, observem casos clars que reflecteixen aquesta associació toponímica, com ara les masies d'El Cerdà, a Sant Jaume de Palou, o de Can Cerdà, a prop de Sant Pere Molanta.

El topònim «Guàrdies»

Juntament amb el dispositiu logístic representat pels *palatia*, s'ha proposat la identificació d'un sistema paral·lel de vigilància territorial, sota el qual s'hauria generat el topònim *guàrdia*.⁸⁴ El seu origen en època emiral ha estat determinat a partir de la estreta relació que s'estableix en l'espai entre aquests establiments i els *palatia*, fet que, com veurem, també s'observa al Penedès i al Baix Llobregat. Per altra banda, l'estudi de la seva distribució territorial en terres avui catalanes mostra com, en diverses zones, les guàrdies conformen dispositius relativament densos

81. Aquests espais agrícoles, anomenats *insulae* a la documentació feudal, han estat descrits a R. MARTÍ (1988), «Les *insulae* medievals catalanes», *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, núm. 44, p. 11-123.

82. De fet, en aquest últim cas, la concentració queda clarament descrita en un document de l'any 1045 que esmenta uns «palacii antiquis». Vegeu Rosa M. URPI i Juan A. RESINA (1992), «L'articulació de l'espai al Penedès», a A. PLADEVALL (dir.), *Catalunya romànica*, vol. XIX (*El Penedès-L'Anoia*), p. 37.

83. MARTÍ (2001). D'altra banda, un exemple clar d'aquest fenomen el tenim a Gurb, a Osona, on se sap que Guifré I s'havia adjudicat la possessió de l'actual lloc de Santa Maria de Palau, de la mateixa manera que ho havia fet en altres emplaçaments homònims. Vegeu A. PLADEVALL i A. BENET (1992), «Santa Maria de Palau», a A. PLADEVALL (dir.), *Catalunya romànica*, vol. II, p. 230.

84. MARTÍ (2001).

que no s'entenen si les considerem d'origen carolingi o comtal; així es comprova a les comarques de l'Alt Urgell, el Solsonès, el Berguedà i Osona, on se situen encarrades cap al nord. De tota manera, cal considerar la creació de guàrdies com un fenomen complex en el que també intervindria, sobretot a partir de finals del segle VIII, una tendència a ocupar llocs prominents, principalment en aquelles zones no conquerides pels francs abans d'aquest moment.⁸⁵ En aquest sentit, el topònim podria indicar una funció relativament dilatada al llarg de tota l'alta edat mitjana, que probablement no comença ni acaba amb els processos de conquesta dels segles VIII i IX.

A l'àrea que hem estudiat hem detectat quinze casos, cinc d'ells en la versió toponímica «guardiola», dels quals hem pogut documentar els nou que segueixen:

— Turó de les Guàrdies (Castellbisbal): situat a la riba esquerra del Llobregat, pocs quilòmetres, aigües avall, del congost de Martorell. No està documentat.

— Serra de la Guardiola (Esparreguera): denomina una zona aturonada actualment integrada dins la població. No està documentada.

— *Gurdiola* (Begues): documentada així l'any 966 al terme del castell d'Eramprunyà;⁸⁶ per les afrontacions esmentades, caldria situar-la prop del lloc actualment conegut com el Roure, possiblement al puig Castellar, situat a poca distància, en direcció sud, del poble de Begues.

— Serra de la Guàrdia (Begues): es coneix amb aquest nom una carena situada al sud de Begues, que presenta algunes de les alçades més elevades del massís de Garraf. No està documentat.⁸⁷

— Castell de la Guàrdia (el Bruc): documentat ja l'any 945,⁸⁸ amb la conquesta comtal esdevindrà nucli d'un terme castral.

— Turó de la Guàrdia (Subirats): se situa per sobre l'actual nucli de Sant Pau d'Ordal. No està documentat.⁸⁹

— *Pugio de Guardiola* (Subirats): esmentat l'any 1078 com a afrontació oriental d'unes possessions situades al terme del castell de Subirats;⁹⁰ pel que es des-

85. CAMPRUBÍ, MARTÍ, SELMA i VILADRICH (2000).

86. *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés* (ed. 1946-1947), document núm. 85.

87. Tal com hem vist amb els palaus, en aquest cas també es produeix un fenomen de desdoblament del topònim i de l'establiment.

88. BATET (1996), p. 29.

89. Al cim del turó, i en un estat ruïnós, es troben les restes d'un edifici de planta quadrada (de 6 m de costat, aproximadament) que Salvador Llorac considera d'època moderna. Només una neteja del lloc, així com una prospecció dels voltants, podran aproximar-ne la cronologia. Vegeu S. LLORACH (1992), «Torre de la Guàrdia», a A. PLADEVALL (dir.), *Catalunya romànica*, vol. XIX (*El Penedès-L'Anoia*), p. 40.

90. *Col·lecció diplomàtica del monestir de Santa Maria de Solsona: el Penedès i altres llocs del comtat de Barcelona (segles X-XV)* (ed. 1987) (cur. Antoni Bach), Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, col·l. «Fonts i Estudis», Sèrie Fonts, núm. 1, document núm. 11.

prèn de la resta d'afrontacions, caldria situar-lo al sector nord-occidental d'aquest terme.

— Guardiola de Font-rubí: el topònim està documentat l'any 966; i l'any 983: «[...] in terminio de castro Fonte Rubea, in loco ubi uocant Guuardiola [...]».⁹¹ Posteriorment, l'any 1096, és ja citat com a castell i apareix com a afrontació d'un alou donat a la canònica de Santa Maria de Solsona.⁹²

— La Guàrdia (Sant Martí Sarroca): nom d'un petit caseriu situat a les estribacions llevantines del turó de l'Argila, al sud de la població. No està documentat.

— *Gardia de Vultur* (Pontons): apareix així l'any 1149,⁹³ com a afrontació occidental del lloc de Solanes, al nord del poble de Pontons.

— *Guardia de Gelderico*: esmentada l'any 956,⁹⁴ apareix com a afrontació d'un alou situat dins el terme del castell d'Olèrdola. No està localitzada.

— *Guardiola de Floridio* (Castellet i la Gornal): El «puio de Floridio» és esmentat l'any 992, com a límit en la dotació de l'església d'Olèrdola;⁹⁵ en un altre document del mateix any, el lloc és anomenat «Uuardiola de Floridio».⁹⁶ Ha de correspondre al turó avui conegut com pujol Florit, al nord de l'actual pantà del Foix.⁹⁷

— Guàrdia de Banyeres: està documentada l'any 977.⁹⁸ Òbviament, s'ha de situar al petit turó on avui s'aixequen les restes d'una torre circular.

— Guàrdia dels Cocons (Albinyana): l'any 1018 s'esmenta una «Guardia de ipsis coconibus»,⁹⁹ que cal situar en algun indret de les serres que envolten Albinyana per l'oest o pel sud.

91. *Diplomatari de la catedral de Barcelona: Documents dels anys 844-1260* (ed. 1995), vol. I, document núm. 144.

92. *Col·lecció diplomàtica del monestir de Santa Maria de Solsona: el Penedès i altres llocs del comtat de Barcelona (segles X-XV)* (ed. 1987), document núm. 24.

93. *El «Llibre Blanch» de Santas Creus (Cartulario del siglo XII)* (ed. 1947) (cur. Frederic Udina), Barcelona, Centre Superior d'Investigacions Científiques (CSIC), col·l. «Textos y Estudios de la Corona de Aragón», vol. IX, document núm. 43.

94. *Diplomatari de la catedral de Barcelona: Documents dels anys 844-1260* (ed. 1995), vol. I, document núm. 48.

95. *Diplomatari de la catedral de Barcelona: Documents dels anys 844-1260* (ed. 1995), vol. I, document núm. 222.

96. *Diplomatari de la catedral de Barcelona: Documents dels anys 844-1260* (ed. 1995), vol. I, document núm. 221.

97. A. VIRELLA BLODA (1986), «L'accés marítim d'Olèrdola en l'alta medievalitat», a *Miscel·lània Penedesenca*, Vilafranca del Penedès, Institut d'Estudis Penedesencs, p. 44; MUNTANER (1995), p. 74.

98. En un document datat l'any 938 (*Cartulario de «Sant Cugat» del Vallès* (ed. 1946-1947), document núm. 15) ja apareix com a afrontació del terme de Santa Oliva, però considerem aquesta data força dubtosa i preferim la de l'any 977 (*Cartulario de «Sant Cugat» del Vallès* (ed. 1946-1947), document núm. 126), que s'adiu molt més amb el procés conegut d'avenç de la Marca.

99. *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallès* (ed. 1946-1947), document núm. 466.

— Les Guàrdies (el Vendrell): petita elevació situada al mig del pla de Mar. No està documentat.¹⁰⁰

Per al cas que ens ocupa, es detecten diverses associacions toponímiques significatives. D'entrada, és clar l'exemple del turó de les Guàrdies, al terme de Castellbisbal, situat damunt mateix del riu, davant per davant del palau de Sant Andreu de la Barca, a l'altra banda del Llobregat. Ja al Penedès, i controlant els passos cap a l'Ordal i el Garraf, es troba el turó de la Guàrdia (Sant Pau d'Ordal), a poca distància, en aquest cas, dels palaus de la Granada. Amb un domini visual que abasta des de la plana penedesenca fins al mar, trobem el pujol Florit (Castellet i la Gornal), amb el palau de Sant Esteve de Castellet als seus peus.

En general, podem diferenciar, en els casos citats, dues tendències pel que fa a la seva ubicació.¹⁰¹ D'una banda, hi ha un grup de guàrdies que ocupen llocs en alçada, per sobre i al voltant de la plana (turó de la Guàrdia, a l'Ordal, serra de la Guàrdia i Guardiola de Begues, la Guàrdia del Bruc, la Guàrdia de Sant Martí Sarroca, pujol Florit, Guàrdia dels Cocons), la resta, però, s'emplaça en indrets lleugerament elevats al mig de la plana, que ofereixen un alt control visual dels contorns i que podem relacionar amb possibles punts de vigilància viaris (Guardiola de Font-rubí, Guàrdia de Banyeres i les Guàrdies, al Vendrell). D'altra banda, i des d'una perspectiva global, algunes guàrdies del Penedès, com veurem més endavant, semblen formar un primer cinturó vinculat al jaciment d'Olèrdola, mentre que d'altres se situen en emplaçaments que controlen els accessos naturals a la comarca, tant pel sud (les guàrdies del Vendrell i d'Albinyana) com pel nord (el Bruc, Castellbisbal, Begues¹⁰² i Subirats).

Observat això, creiem percebre clarament com, en conjunt, les guàrdies defineixen un esquema de vigilància que deixa de tenir raó de ser des del moment que s'estableix la xarxa de castells termenats, a partir del segle x, ja que aquests també ocupen sovint emplaçaments en alçada, i fan perdre a les guàrdies la seva coherència com a dispositiu, per la qual cosa esdevenen obsoletes. En aquest sentit, creiem que és significatiu el cas de la Guàrdia del Bruc, de la qual un castell termenat en pren el nom, fet que denota l'anterioritat de la primera. Amb la conquesta comtal, doncs, cada cas, desvinculat de l'esquema inicial, seguirà un camí diferent que marcarà la seva continuïtat o desaparició.

100. En aquest emplaçament s'hi ha excavat un jaciment ibèric, sense trobar-se restes més tardanes rellevants, potser a causa de l'estat força malmès que presentava ja inicialment el lloc. Vegeu J. MORER, A. RIGO i E. BARRASETAS (1997), «Les intervencions arqueològiques a l'autopista A-16: valoració de conjunt», *Tribuna d'Arqueologia*, 1996-1997.

101. Fet que ja ha estat observat per R. MARTÍ (2001).

102. La presència de dues guàrdies sobre el camí que comunicava Barcelona amb el Penedès per Begues, pot indicar la freqüentació d'aquest pas durant l'alta edat mitjana. En aquest sentit, és significativa la notícia d'un enfrontament bèl·lic l'any 898, que les fonts àrabs situen en un lloc anomenat *Biğuş* «en el camí de Barcelona», i que ha estat identificat amb Begues. Vegeu BRAMON (2000), p. 241-242.

Des d'un punt de vista arqueològic, coneixem poc o gens la natura física d'aquests establiments, fet que pot respondre a diverses causes, com ara l'ocupació del lloc per construccions posteriors o per l'absència d'estudis específics; això no obstant, pensem que probablement l'entitat física d'aquests establiments devia ser relativament poc important. En aquest sentit, cal fer la distinció entre elements diferents com són una *manāra* i una *guàrdia*, ja que si bé poden tenir certes característiques comunes com el context històric on s'insereixen o alguns aspectes de la seva funcionalitat, la seva tipologia i la seva evolució posterior presenten divergències evidents.

Així, pensem que la identificació i contextualització de la xarxa de guàrdies com un esquema defensiu i de vigilància anterior a la conquesta comtal planteja una nova dimensió pel que fa a aquests establiments que caldrà tenir en compte a l'hora de conduir la pràctica arqueològica o d'atribuir cronologies a certes estructures fortificades no excavades. Això no obstant, la torre de Banyeres, l'única intervenció duta a terme sobre una guàrdia coneguda, s'ha trobat sense la rasa de fonamentació de la torre; aquest fet, juntament amb la greu alteració moderna de l'estratigrafia al voltant de l'edifici, no permet, malauradament, establir una datació de la construcció que no sigui purament especulativa i basada en la tipologia.¹⁰³

El topònim «Qila'»

Entès com a fortificació, aquest topònim —en singular *qal'a*— presenta una fixació força primerenca en el territori,¹⁰⁴ alhora que es constata una vinculació recurrent d'aquests establiments amb els grups pròpiament àrabs. Es tracta d'un topònim sovint fossilitzat ràpidament (esdevé *bisn* o *madīna*), i que mostra una gran dispersió tant al Pròxim Orient¹⁰⁵ com a al-Andalus, on s'estén d'un extrem a l'altre de la Península; el cas més septentrional és a l'actual localitat de Sant Boi, sobre el marge dret del riu Llobregat.¹⁰⁶

A la documentació feudal, aquesta població apareix, entre d'altres variants, sota la denominació de *villa Alcale*.¹⁰⁷ La fortificació a què fa referència el topònim es trobaria situada dalt el turó que presideix el nucli antic de l'actual població, on avui dia

103. J. A. RESINA NAVAS, R. M. URPI CASALS i G. SABATÉ PIQUÉ (1997), *Memòria de l'excavació d'urgència de la torre de Banyeres (Baix Penedès)*, memòria dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, 1997.

104. ACIÉN (1989), p. 141.

105. La concentració de *qila'* més important es dona a les províncies bizantines de Palestina, Fenícia i Síria, sotmeses abans de l'any 640. Vegeu M. VILADRICH (1999-2000), «Toponímia històrica de la primera organització del Estado omeya en el Pròximo Oriente: verificando una propuesta sobre la "Catalunya Vella"», *Aula Orientalis*, núm. 17-18, p. 449.

106. MARTÍ (2003), p. 95.

107. *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés* (ed. 1946-1947), document núm. 76, any 965. És curiós, d'altra banda, constatar l'esforç feudal per substituir, sembla que sense gaire èxit, el topònim àrab per l'adaptació romànica de *castelló*. Vegeu M. PAGÈS PARETAS (1992), *Art romànic i feudalisme al Baix Llobregat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 22.

hi ha l'edifici d'un hotel, la construcció del qual va malmetre les restes de construccions anteriors, que principalment corresponien a un castell modern.¹⁰⁸

Certament, el cas de Sant Boi presenta una complexitat evident pel que fa a la seva evolució durant l'inici de l'edat mitjana, amb el desenvolupament, al vessant mateix del turó del castell, d'un nucli d'hàbitat durant l'antiguitat tardana sobre les restes d'una vil·la romana.¹⁰⁹ No obstant això, la relació que s'esdevé entre aquest poblament i la fortificació àrab que s'estableix al capdamunt del turó queda absolutament fora del nostre coneixement, ja que no sabem si es produeix un abandonament episòdic o si, al contrari, es dona una coexistència entre tots dos assentaments. Amb relació a això, és bàsic considerar quin fou l'abast cronològic de la fortificació. Seguint l'opinió desenvolupada a l'estudi citat en la nota anterior, de J. Gibert (2004), que advoca per una implantació primerenca de les *qila'*, cal pensar que tindria el seu origen en paral·lel o poc després a la submissió de la ciutat de Barcelona, al voltant de l'any 714. Hi ha, però, una altra opinió¹¹⁰ segons la qual aquesta fortificació es bastiria com a resposta a la presa franca de la ciutat l'any 801, i funcionaria durant part del segle IX com a punt de partida d'incursions contra territori enemic. Cal pensar, però, que el marc geogràfic imposaria unes condicions d'aïllament que probablement farien inviable la situació d'aquesta fortalesa que, pel que de moment es pot deduir, devia presentar unes dimensions i una capacitat relatives. En funció d'això mateix, considerem més versemblant que la *qal'a* de Sant Boi, creada a partir de la conquesta islàmica, deixaria de funcionar justament a l'inici del segle IX, quan el nou context estratègic i de correlació de forces aconsellaria endarrerir l'àmbit directe d'influència musulmana sobre el massís de Garraf i riu Llobregat amunt.¹¹¹

Per altra banda, el cas de Calafell també podria tenir a l'origen el mot *qal'a*,¹¹² tot i que el segon component del topònim necessita encara d'explicació. A favor d'aquesta interpretació tenim la mateixa situació prominent i estratègica de l'emplaçament; això no obstant, no es pot descartar tampoc un origen basat en un antropònim àrab. Més dubtós és el cas del turó del Calamot, al sud-oest del nucli de Gavà, que podria interpretar-se en el mateix sentit, tot i que no pot descartar-se un origen anterior.¹¹³

108. Dins l'àmbit de l'hotel es practicaren fa uns anys alguns sondejos que, segons notícia de Maria Lledó Barreda, donaren resultats completament negatius. Hi ha reproduïda una antiga planta del castell en l'estudi de M. Ll. BARREDA CASANOVA, J. GARCIA PARDO i C. SERRET BERNÚS (1993), *Història de Sant Boi de Llobregat*, Sant Boi de Llobregat, Ajuntament de Sant Boi de Llobregat.

109. Jordi GIBERT REBULL (2004), «L'evolució del poblament tardeoant a la depressió penedesenca i els seus marges (segles V-VII)», a *De Constantí a Carlemany: El pas de l'antiguitat tardana al món medieval. III Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme*, Mataró, 2004, Grup d'Història del Casal, actes.

110. Vegeu PAGÈS (1992), p. 22.

111. Possiblement, les guàrdies de Begues i de l'Ordal podrien reflectir aquest moviment. Vegeu Jordi GIBERT REBULL (2003), «El delta del Llobregat: formació i colonització d'un espai de nova creació», a *VII Curs d'història del Prat*, el Prat de Llobregat, 2003.

112. BARCELÓ (1992), p. 27-28.

113. El lloc presenta una ocupació en època ibèrica. Vegeu P. IZQUIERDO TUGAS (1994), «El terme

El topònim «Almúnies»

Caracteritzades a la zona de Lleida en els moments previs a la conquesta feudal com a explotacions agrícoles dotades de torres,¹¹⁴ les almúnies presenten una dispersió que delata una implantació, en alguns casos, en època emiral. De fet, el seu caràcter genèric en àrees on els *palatia* esdevenen minoritaris, com succeeix a les àrees de Tortosa i Lleida o a l'Aragó, han fet pensar en una suplantació toponímica que amagaria, a la base, un mateix tipus inicial d'establiments.¹¹⁵ Així, el recurs a diferents topònims respondria a especificitats regionals derivades, com s'ha apuntat en el cas dels *palatia*, de l'evolució històrica pròpia de cada territori. El cas de les almúnies tortosines, que hem pogut estudiar amb anterioritat,¹¹⁶ exemplifica clarament aquest fenomen: hi ha un grup d'almúnies periurbanes i, més allunyades, se'n troben d'altres situades sobre els eixos viaris que convergeixen a la ciutat, fet que mostra una distribució anàloga a la que presenten els *palatia* amb relació a nuclis urbans més septentrionals.

Cal pensar, doncs, que, almenys en origen, les almúnies, com els *palatia*, tenen una titularitat pública, com ho demostra el fet que alts càrrecs de l'Administració cordovesa gaudissin de luxoses almúnies periurbanes, com es veu en una descripció que fa al-Muqaddaxī al segle X, on diu:

Garnata está sobre un río cerca del cual hay una almunia (*al-munya*) de trece millas de larga, propiedad del soberano.¹¹⁷

En un document de l'any 1068¹¹⁸ s'esmenta una «*ipsa almunia*» que cal situar entre Sant Joan Despí i Sant Just Desvern, i que probablement calgui vincular a la presència a Barcelona de càrrecs vinculats a l'aparell estatal emiral. La proximitat

d'Eramprunyà, de la baixa romanitat al feudalisme. Una revisió crítica», a *Miscel·lània d'homenatge a Jaume Codina*, el Prat de Llobregat, Ajuntament del Prat de Llobregat, p. 273-308.

114. J. E. GARCIA BIOSCA i J. I. RODRÍGUEZ DUQUE (1989), «Aproximación al poblamiento árabe del Bajo Segre: hábitat y fortificaciones», a *III Congreso de Arqueología Medieval Española*, Oviedo, 1989, p. 363; X. ERITJA CIURÓ (1993), «Entre la Lleida andalusí i la feudal (segles XI-XII). Un model d'explotació rural», a J. BOLÓS, C. ARGILÉS, X. ERITJA, M. TERRE i N. BAULIES (1993), *Paisatge i societat a la plana de Lleida a l'edat mitjana*, Lleida, Servei de Publicacions de la Universitat de Lleida, col·l. «Quaderns del Departament de Geografia i Història», núm. 17.

115. R. MARTÍ i S. SELMA (2002), «Fortificaciones y toponimia omeya en el este de al-Andalus», a *Mil anos de fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500)*, *Actas do Simposio Internacional sobre Castelos*, Palmela, p. 100.

116. J. GIBERT REBULL (1998), *Les almúnies de Tortosa: un assaig primerenc de localització i valoració*, treball de recerca inèdit.

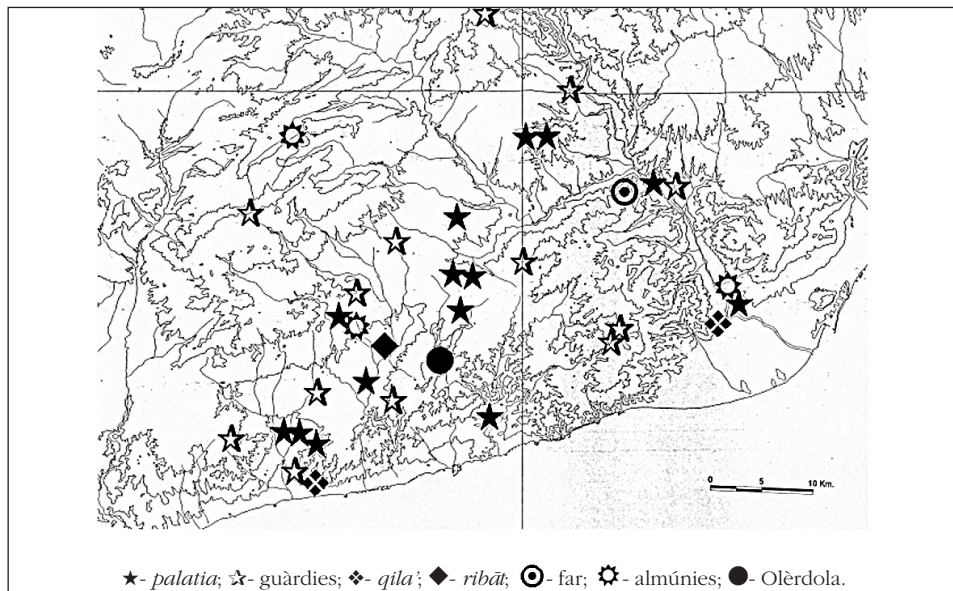
117. E. GARCÍA SÁNCHEZ (1996), «Cultivos y espacios agrícolas irrigados en al-Andalus», a *Agricultura y regadío en al-Andalus: Síntesis y problemas. Actas del coloquio, Almería, 9 i 10 de junio de 1995*, Almería, Instituto de Estudios Almerienses de la Diputación de Almería, i Granada, Grupo de Investigación. Toponimia, Historia y Arqueología del reino de Granada, p. 20. En el cas de Tortosa, és clara la referència a una almúnia que «fuit regis sarraceni», vegeu J. GIBERT REBULL (1998).

118. Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I (ed. 1999), document núm. 731.

amb el palau documentat a Sant Joan Despí i la brevetat de la documentació ens fan dubtar sobre la possibilitat que es tracti d'un mateix establiment. Sense documentació vinculada a la conquesta feudal, és inequívoc el cas de la Múnia del Penedès, situada al bell mig de la plana, a prop del pas de l'antiga Via Augusta. Similarment al cas anterior, hi ha la possibilitat que pugui identificar-se amb el *palatium* citat a Castellví de la Marca, hipòtesi que podria estar corroborada per la manca d'una referència toponímica conservada relativa al palau, i per la coherència de la situació geogràfica. Finalment, tot i que queda fora de l'àmbit geogràfic d'aquest treball, incloem en aquest apartat el cas de l'Almúnia de Miralles (l'Anoia), situada prop de la Llacuna; denominació sota la qual avui es coneix una masia tradicional, propera a una font i a un petit sistema hidràulic.¹¹⁹

L'escassetat d'exemples referents a aquest topònim no permet, per al cas que ens ocupa, inferir gaires conclusions. En tot cas, es pot veure com, vinculades sempre a una explotació agrícola, una *almúnia* tant pot revestir un caràcter periurbà com purament rural; totes elles es troben situades en zones planes i fèrtils i es dona per fet que vagin associades, com és el cas de l'Almúnia de Miralles, a sistemes d'irrigació.¹²⁰

MAPA 1
DISTRIBUCIÓ DE TOPÒNIMS I JACIMENTS A Ponent DEL LLOBREGAT

119. R. MARTÍ (1997), «Ceràmica medieval i pagesos indocumentats a la vall del riu de Bitlles», a *Ceràmica medieval catalana: Actes de la taula rodona celebrada a Barcelona els dies 15 i 16 de novembre de 1994*, Barcelona, Diputació de Barcelona, col·l. «Quaderns Científics i Tècnics», núm. 9, p. 276.

120. A l'àrea del Segre, l'associació entre les almúnies i els espais irrigats també ha estat detectada. Vegeu J. E. GARCIA BIOSCA i J. I. RODRÍGUEZ DUQUE (1989), p. 363, nota 9.

EL PAPER D'OLÈRDOLA DURANT EL PERÍODE ANDALUSÍ¹²¹

Olèrdola constitueix, sense cap mena de dubte, un dels jaciments arqueològics més rellevants pel que fa a l'estudi de diversos períodes històrics a l'àrea del Penedès, entre els quals, i especialment, l'alta edat mitjana. No obstant això, cal dir que el seu estudi complet és lluny de finalitzar i les possibilitats interpretatives que ofereix disten molt d'estar tancades. De fet, en proporció a la dimensió i la complexitat del jaciment, són comptades les intervencions arqueològiques que s'hi han fet,¹²² que afecten només una part relativament petita de l'espai.

El conjunt arqueològic es troba al damunt d'una plataforma rocosa situada a la zona de contacte entre els estreps meridionals del massís de Garraf i la depressió penedesenca, envoltada de cingleres i delimitada per dos torrents; això defineix una superfície relativament plana, d'unues 3,5 hectàrees, sensiblement inclinada cap al nord-est. De manera general, es diferencien diversos espais d'interès arqueològic dins els quals destaquen alguns elements monumentals ben visibles. Així, la muralla de grans carreus delimita un recinte fortificat i encimbellat on, a banda de la pròpia muralla, tenen un paper rellevant altres elements com la gran cisterna picada a la roca, l'espai de culte definit pels dos edificis eclesials i el cementiri i, al capdamunt del conjunt, la torre quadrangular i les restes del castell d'època comtal. Fora muralles, cal destacar el conjunt religiós i funerari del pla dels Albats i les restes del vilatge medieval, que ocupa una extensió encara poc coneguda.

Tradicionalment, l'ocupació medieval del lloc s'ha considerat representada únicament per l'establiment, a partir de la conquesta comtal del segle x, d'un nucli fortificat presidit per un castell, que és alhora centre d'un extens terme castral, que reaprofitaria les estructures preexistents, i sota l'ombra del qual es desenvoluparia un vilatge de considerables dimensions. Això no obstant, en els darrers anys, aquest plantejament s'ha anat qüestionant, de forma paral·lela a com ha succeït amb les teories tradicionals de reconquesta i repoblació,¹²³ i ha anat prenent consistència la consideració d'una ocupació del lloc amb anterioritat a l'assentament feudal. Òbviament, en el marc d'aquest article no pretenem pas una reinterpretació del jaciment, impossible tenint en compte la magnitud del que encara queda

121. Volem agrair a Núria Molist, del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Olèrdola, l'amabilitat amb què ha atès les nostres preguntes i observacions sobre el jaciment.

122. Sense considerar les que s'han fet de manera *no oficial*, s'hi han desenvolupat diversos treballs durant el segle passat. Vegeu-ne un recull a N. MOLIST CAPELLA, J. M. BOSCH CASADEVALL, J. MESTRES MERCADÉ i M. R. SENABRE JUNCOSA (2001), «Estat de la recerca i problemes d'interpretació del conjunt històric d'Olèrdola (Olèrdola, Alt Penedès)», a *Intervencions arqueològiques i paleontològiques a les comarques de Barcelona (1996-2001)*, la Garriga, preactes.

123. Aquest replantejament queda reflectit a J. M. BOSCH CASADEVALL, J. MESTRES MERCADÉ, N. MOLIST CAPELLA, M. R. SENABRE JUNCOSA i J. SOCIAS TORNÉ (1999), «Olèrdola. El procés d'urbanització feudal: un possible exemple de continuïtat d'un lloc antic (segles VIII-IX)», a *Catalunya a l'època carolíngia: Art i cultura abans del romànic (segles IX i X)*, Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya, p. 95-99, i a MOLIST, BOSCH, MESTRES i SENABRE (2001).

per fer, sinó únicament apuntar algunes propostes que ens semblen versemblants i que poden ajudar a perfilar el caràcter i el paper d'Olèrdola a l'inici de l'edat mitjana.

Les estructures de fortificació

Un dels elements més rellevants del conjunt el constitueix la gran muralla que tanca el recinte pel nord-est i que presenta una llargada de 145 m i una amplada de 2 m, aproximadament. Construïda davant d'una muralla anterior, aixecada durant la primera edat del ferro, s'assenta sobre un retall practicat a les argiles naturals i a la roca calcària que n'assegura l'estabilitat.¹²⁴ La seva planta ve marcada per una línia que la divideix en tres trams; en el cos central s'obre una porta flanquejada per dues torres quadrades, mentre que unes altres dues sobresurten de les ales laterals, una amb planta rectangular i l'altra lleugerament poligonal i apuntada cap a l'exterior. La tècnica constructiva emprada és bàsicament l'*opus poligonal*, amb ús de grans carreus irregulars, alguns d'ells amb encaixos *en colze* i, en general, disposats en filades que tendeixen a l'horitzontalitat.¹²⁵ Les intervencions arqueològiques efectuades a l'interior del recinte han posat al descobert part de la cara interna de la muralla, feta en encofrat de calç i pedres petites i mitjanes. L'espai interior entre totes dues cares està reblert amb pedres irregulars i morter.

La seva datació i adscripció havia estat tradicionalment objecte de múltiples conjectures fins que les intervencions dels anys vint i, posteriorment, la que efectuà A. Ferrer, a finals dels anys quaranta, en determinaren l'origen romanorepublicà.¹²⁶ Finalment, les darreres intervencions a la zona de l'*intervallum* han afinat la cronologia a l'entorn de finals del segle II aC i principis del segle següent, dins un context puntual de defensa i protecció de l'*ager* nord de la ciutat de Tàrraco, així com de control de la posterior Via Augusta.¹²⁷

Per sobre del parament descrit, s'aixequen diversos llenços bastits amb pedres sense desbistar de mida mitjana, disposades irregularment, fet que contrasta amb la uniformitat que presenta l'encofrat de la cara interna. Això ha donat peu a diverses interpretacions que van des de la consideració d'un origen romà per a tota l'obra malgrat les diferents solucions constructives emprades en la

124. R. BATISTA, N. MOLIST i J. ROVIRA (1990), «El conjunt monumental d'Olèrdola: les darreres campanyes d'excavacions (1983-1989)», *Tribuna d'Arqueologia*, 1989-1990, p. 91.

125. En un extens article, A. Ferrer en fa una descripció exhaustiva, així com uns alçats la fidelitat dels quals és destacada pel mateix autor, que afirma haver-los elaborat «piedra por piedra» (A. FERRER SOLER (1949), «El castro antiguo de San Miguel de Olèrdola», *Archivo Español de Arte*, XXIV, p. 48-58).

126. Aquest autor vincula la seva construcció amb els esdeveniments relacionats amb la Segona Guerra Púnica. Vegeu FERRER (1949), p. 58.

127. MOLIST, BOSCH, MESTRES i SENABRE (2001). Un estudi recent, que destaca el caràcter itàlic de l'obra i defensa la unitat de la seva construcció malgrat els diferents tipus de paraments, el trobem a G. PALMADA (2003).

identificació de tot el que no és l'*opus poligonal* com a fruit d'una restauració medieval.¹²⁸

Així, doncs, si bé el conjunt presenta una coherència formal innegable, sobretot pel que fa a la seva part inferior, no podem dir el mateix quant a l'acabament superior, on es dóna una heterogeneïtat evidenciada per l'ús de diverses tècniques constructives. L'estudi i la interpretació d'aquest element és, per tant, força complex, més tenint en compte que el recurs a certes tècniques és un fenomen recurrent en diferents períodes històrics. En aquest sentit, l'ús d'un encofrat de pedres i calç, com succeeix en l'aixecament de la cara interna de la muralla, pot portar dificultats serioses a l'hora d'identificar-ne l'origen i possibles refeccions posteriors. Cal tenir en compte també que, a banda de les restauracions, aquesta muralla probablement pot haver estat objecte d'espolis, sobretot pel que fa als grans carreus de la cara exterior, activitat de la qual degueren ser víctimes, amb tota seguretat, les filades superiors d'aquesta. Aquest fet podria haver estat la causa que les reconstruccions medievals afectessin només aquests sectors concrets, mantenint-se'n més o menys al marge tant l'encofrat interior com el rebliment massís.

Tenint en compte aquest fet, pensem que els panys de muralla superiors, construïts amb pedra desbastada i morter de calç, podrien correspondre a un sobrealt bastit en època feudal, perquè tot i no ser del tot igual, té més semblances amb el que es conserva de la muralla pròpiament medieval, localitzada en altres indrets del jaciment,¹²⁹ que no pas amb l'obra romana.

De la mateixa manera, en alguns trams de la muralla, però especialment a llevant de la torre rectangular del sector est d'aquesta, s'aprecia, per damunt de l'*opus poligonal*, un parament més o menys homogeni i diferenciat de l'anterior, construït amb carreus més petits i disposats molts d'ells de través, tendint la seva cara exterior a la quadratura.¹³⁰ Encara que només sigui a tall de simple observació, no podem evitar comparar aquest tipus de parament amb el que es pot apreciar en diverses construccions hispàniques atribuïdes a la primera època islàmica.¹³¹ Si més no, la seva relació estratigràfica amb relació a l'*opus poligonal* i a la construcció feta amb pedres irregulars i morter de calç, no estaria en contradicció amb aquesta apreciació.

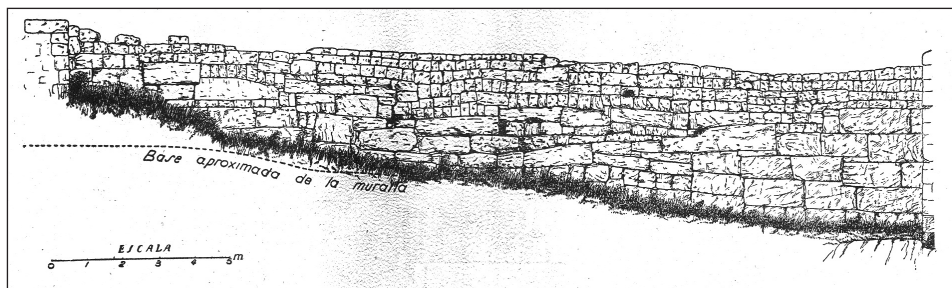
128. N. MOLIST CAPELLA (1999), *Olèrdola: Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya*, Barcelona, MAC, p. 66-68.

129. N. MOLIST (1999), p. 63.

130. La presència de paraments de carreus escairats més petits ja havia estat advertida en el treball de FERRER (1949), p. 55, nota 1.

131. S. MARTÍNEZ (1991), p. 11-37; J. ZOZAYA (1998), p. 23-44. Això no obstant, F. X. Hernández tot i defensar una ocupació d'Olèrdola en època islàmica, rebutja una filiació andalusina per a aquest tram, en concret, de la muralla (F. X. HERNÁNDEZ (2003), «Dels ibers als carolingis», a *Història militar de Catalunya*, vol. I, Barcelona, Rafael Dalmau Editor, p. 189).

FIGURA 1
 ALÇAT DEL SECTOR LLEVANTÍ DE LA MURALLA DEL RECINTE FORTIFICAT
 DE SANT MIQUEL D'OLÈRDOLA

Font: Reproduït a A. Ferrer (1949). L'alçat és fet des de l'exterior, i s'hi poden apreciar els diferents tipus de paraments emprats.

Així mateix, la gran torre quadrangular que presideix el conjunt i a la qual s'adossà el castell feudal presenta característiques constructives que tant poden atribuir-se a l'època romanorepublicana com al període andalusí.¹³² Es tracta d'un edifici de planta quadrangular, de 7 per 5 m, i murs d'1,45 m d'amplada, bastits en les cares exterior i interior amb grans carreus escairats que defineixen un *opus quadratum*.¹³³ Actualment, i a l'espera d'una propera intervenció arqueològica, només és visible l'interior de l'edifici, ja que l'enderroc cobreix tota la part externa del mateix.

Sigui com sigui, el replantejament del conjunt d'Olèrdola com a nucli en funcionament durant l'antiguitat tardana i els primers segles medievals obliga a tenir en compte una nova consideració pel que fa als elements fortificats —bàsicament la torre i la muralla.¹³⁴ En aquest sentit, tot i que les interpretacions fetes fins avui de les dades arqueològiques i dels elements monumentals no hi han incidit, pensem que cal plantejar-se un possible ús de l'espai fortificat olerdolà durant la conquesta islàmica i el període posterior fins a la intervenció comtal.¹³⁵

Avui comencem a conèixer els diferents models d'ocupació militar originats a partir de la conquesta islàmica. A banda de l'ocupació de les ciutats de tradició tardoromana, existeix un altre model, encara amb pocs exemples coneguts a al-Andalus (tot i que sí a Orient), representat per la fundació de ciutats campament o *amsar* (en singular: *misr*), un dels quals seria a l'origen de l'actual Balaguer si seguim

132. Aquesta consideració ja ha estat apuntada per MARTÍ (2003), p. 97.

133. MOLIST (1999), p. 62.

134. Així s'indica en el treball de MOLIST, BOSCH, MESTRES i SENABRE (2001), tot i que en aquesta reflexió, que només es refereix a l'època visigòtica, s'obvia el període andalusí.

135. El paper capdavanter que Olèrdola pot haver tingut durant més de dos segles en la defensa de la frontera d'al-Andalus ha estat apuntat per MARTÍ (2003), p. 95.

el plantejament interpretatiu actual.¹³⁶ En aquest lloc, concretament a l'emplaçament conegut com pla d'Almatà i amb una cronologia que cal situar entre el 714 i el 739, es construiria un recinte fortificat a base de muralles i torres que encerclen un espai de 27 hectàrees; la tècnica constructiva emprada consistiria en una base de grans carreus encoixinats, disposats majoritàriament de través, i amb presència d'alguns encaixos *en colze*, sobre la qual s'elevaria un alçat en tàpia. Tot plegat, doncs, amb un paper clar de defensa i control del territori conquerit combinat amb una funció com a camp base de les rutes que, per les valls pirinenques, seguien les expedicions militars emirals cap a la Gàl·lia.

Òbviament, el cas d'Olèrdola no en seria un paral·lel formal estricte, tot i que podria encabir-se dins un fenomen coetani d'aprofitament de fortificacions anteriors, com podria succeir en altres emplaçaments, com ara Sant Julià de Ramis o les Cluses, que, com Olèrdola, representen escales viàries idònies.¹³⁷ Així mateix, potser l'emplaçament d'Olèrdola no seria aliè a la gran activitat constructiva i restauradora de conjunts fortificats que té lloc a la frontera superior,¹³⁸ a finals del segle IX i principis del segle següent, donat el probable paper de punta de llança que tindria en aquest moment.

Les estructures d'ús sagrat

Sota aquest epígraf ens referim a dos tipus d'estructures, sovint relacionades, com són els edificis de culte i els espais funeraris. El conjunt d'Olèrdola conté dos sectors diferenciats on es troben tots dos tipus; d'una banda, a l'interior del recinte fortificat, el complex format per les esglésies i la necròpolis de Sant Miquel; de l'altra, fora muralles, i al nord-est del recinte, l'església de Santa Maria i la necròpolis del pla dels Albats. Abans de fer qualsevol comentari sobre aquests conjunts, cal dir que cap d'ells ha estat objecte d'intervencions arqueològiques sistemàtiques que puguin aportar conclusions definitives.¹³⁹ Per tant, els estudis que s'han fet fins avui dia, incloent-hi evidentment el nostre, han hagut forçosament de remetre's, a banda de les informacions documentals, a les característiques tipològiques i estilístiques de les diverses estructures per poder aportar propostes cronològiques i d'adscripció sociocultural.

El conjunt de Sant Miquel d'Olèrdola consta d'una església principal que utilitza com a capella lateral de l'absis la capçalera d'un temple anterior; l'aspecte actual correspon a les diverses restauracions dutes a terme durant els anys vint i principis de la dècada dels cinquanta del passat segle, en les quals s'eliminaren els elements

136. GIRALT (1999).

137. MARTÍ (2003), p. 95.

138. GIRALT (1999), p. 115.

139. Evidentment, no ens referim a les diverses actuacions furtives i d'espoli a què tots dos conjunts s'han vist sotmesos.

arquitectònics posteriors al segle XII. Del primer temple només se'n conserva l'absis, de planta quadrangular a l'exterior i semicircular a l'interior, ja que la nau està actualment desapareguda —les dimensions totals del temple se suposa que eren aproximadament entre 12 i 14 metres de llargada per uns 5 metres d'ample. Cal destacar-ne l'arc triomfal de ferradura, que avui s'obre a l'exterior i que restà tapiat fins a les esmentades restauracions. El segon temple és de nau rectangular i absis quadrat —tot el conjunt fa 26 metres de llargada per 8 metres d'amplada—, amb la porta original tapiada, al sud; sobre la porta actual de la façana de ponent hi ha una finestra geminada amb una columneta amb capitell que, probablement, degué haver-se reaprofitat del primer temple.¹⁴⁰

Pel que fa a aquestes esglésies s'han proposat diverses hipòtesis respecte al seu enquadrament cronològic. Deixant de banda les opinions més antigues, cal esmentar la que considera les restes del temple primitiu com a pertanyents a un edifici erigit durant el segle IX, del qual no existiria constància documental, mentre que el segon edifici es començaria a bastir pels volts de l'any 929, quan s'edificaria, al costat de l'anterior, un temple de nau única i capçalera quadrada —que es conservaria en part en la meitat inferior de l'actual absis—; posteriorment, cap a l'any 991, s'ampliaria la nau d'aquest edifici mentre que s'enderrocava definitivament la nau del primer; finalment, a principis del segle XII, s'elevava la nau i s'aixecava el cimbori, i es consolidava l'interior de la nau mitjançant arqueries.¹⁴¹

L'altra interpretació vindria a identificar el primer temple amb el documentat l'any 929,¹⁴² fet que atorgaria, doncs, un origen fruit de la iniciativa comtal a tot el conjunt; posteriorment, el gruix de l'edifici actual correspondria a l'edifici documentat l'any 992. Pel que fa a la remodelació de l'inici del segle XII, totes dues postures coincidirien.¹⁴³

Associada a les esglésies, existeix una necròpolis,¹⁴⁴ les sepultures de la qual es concentren principalment al sector sud-est de la capçalera del segon temple, tot i que aquest fet respon bàsicament a la pròpia orografia del terreny, ja que la roca aflora en aquest sector, factor que ha propiciat l'espoli i el consegüent descobriment de les estructures. Les tombes, totes picades a la roca, responen majoritàriament al model an-

140. MOLIST (1999), p. 53-59.

141. Aquesta seqüència evolutiva fou proposada en el treball d'A. FERRER SOLER (1951), «La iglesia de San Miguel de Olérdola», *Archivo Español de Arte*, núm. XXIV, p. 113-123, i recollida en el de B. COCA CIRERA (1984), «L'església de Sant Miquel d'Olèrdola. Estudi monogràfic», a *Miscel·lània Penedesenca*, núm. VII, p. 75-103.

142. Cal dir que aquesta data s'estableix per via indirecta a través de la referència que es fa a l'escriptura de dotació que estén Vives, bisbe de Barcelona, l'any 992. Vegeu MOLIST (1999), p. 53.

143. Tot aquest plantejament, proposat per autors com E. Junyent o X. Barral, és recollit a MOLIST (1999), p. 53-60.

144. El que se'n coneix ha estat sintetitzat en el treball de N. MOLIST CAPELLA (1997), «Les necròpolis altmedievales d'Olèrdola», a *Miscel·lània Arqueològica, 1996-1997*, Barcelona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, p. 215-291, i ens hi remetem pel que fa a la descripció i distribució de les sepultures.

tropomorfs, amb cap diferenciat i, en molts casos, amb encaix per a la coberta; això no obstant, i malgrat l'aparença d'uniformitat del conjunt, s'aprecia una certa seqüència cronològica, com en el cas d'una tomba de forma pisciforme i afectada per la factura d'una sepultura posterior. De la mateixa manera, i com veurem més endavant, és ben significativa la presència de dues tombes del tipus banyera excavades a la roca del subsòl de l'absis del primer temple i que, per la relació estratigràfica que s'estableix amb les estructures existents —una de les tombes es troba en part coberta pel mur d'aquest absis—, cal situar amb anterioritat a la construcció de l'esmentat absis.¹⁴⁵ Segons la planta del conjunt que presenta N. Molist (1997) a l'article sobre les necròpolis altmedievales d'Olèrdola —referenciat en la nota 144—, les tombes s'orienten majoritàriament amb els peus cap al nord-est, amb molt poques excepcions.¹⁴⁶

De la mateixa manera que hem vist, en parlar dels elements de fortificació, com la revaloració del paper d'Olèrdola als segles anteriors a la conquesta comtal, pel replantejament fet en els darrers anys, ha afectat, com no podia ser d'una altra manera, el concepte que es tenia del conjunt de culte i funerari de Sant Miquel, creiem, ara, que, difícilment, totes dues esglésies poden ser fruit de dues actuacions comtals relativament properes en el temps (segle X), ja que res no indica que la construcció de la primera església pugui identificar-se amb l'esment indirecte de l'any 992.¹⁴⁷

El model que ara es proposa té com a eix teòric la concepció d'Olèrdola com un nucli habitat en alçada durant l'època visigòtica (entre els segles V i VIII) del qual, de moment, no se n'han identificat restes arqueològiques. Segons aquest plantejament, l'orientació de moltes de les sepultures, amb els peus cap al nord-est, així com la presència de les dues tombes de l'interior de l'absis, podrien indicar la configuració d'un primer espai funerari que no disposaria d'estructures murals de referència, és a dir, anterior a la construcció de cap temple. Posteriorment, i en un moment no determinat d'aquest període, es bastiria la primera església.¹⁴⁸

Un dels paral·lels més semblants, i més ben estudiats, tot i que allunyat geogràficament, el representa el cas del Roc d'Enclar, a Andorra.¹⁴⁹ En aquest emplaçament

145. Malauradament, d'aquestes estructures, una espoliada i l'altra excavada durant la segona meitat del segle XIX, no se'n conserva cap material, i són actualment difícilment identificables. Vegeu MOLIST (1997), p. 224.

146. Alguns autors han volgut veure en aquesta orientació, anòmala respecte a l'eix oest-est que marca l'edifici, una possible filiació islàmica de les estructures, com s'insinua a HERNÁNDEZ (2003), p. 206-207.

147. En aquest sentit, no hi ha cap indici documental o arqueològic que pugui fer pensar en episodis de destrucció que estarien a l'origen de les diferents construccions, com s'explica en el treball de BOSCH, MESTRES, MOLIST, SENABRE i SOCÍAS (1999), p. 97.

148. Totes aquestes consideracions les trobem exposades a MOLIST, BOSCH, MESTRES i SENABRE (2001).

149. Sobre l'emplaçament del Roc d'Enclar, vegeu el treball de Danièle FOY i altres (1997), «Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant (segles IV-XIX)», a *Monografies del Patrimoni Cultural d'Andorra*, Andorra, Govern d'Andorra, núm. 4. Òbviament, el replantejament teòric que afecta l'Olèrdola tardoantiga i altmedieval no és aliè als resultats de la intervenció al jaciment andorrà.

situat en alçada es documentà un establiment prefeudal que presentava significatives concomitàncies amb el cas olerdolà. Així, es localitzà un grup de sepultures que, per les mateixes raons adduïdes anteriorment i corroborades per datacions del radiocarboni, fou considerat anterior (segles VI-VII) a la construcció d'una petita església, Sant Vicenç d'Enclar. De temps després al bastiment d'aquesta església i amb relació a aquesta, s'excavà un altre grup de sepultures que caldria situar cronològicament —també per datació del radiocarboni— entre els segles VIII i IX. Cal destacar que, en totes dues fases, es trobaren tombes amb forma antropomorfa, fet que obliga a revisar la tradicional cronologia dels segles X-XI atorgada a aquest tipus de sepultures; evidentment, això no vol dir que el gruix dels casos no pertanyi al període assenyalat, sinó que possiblement la seva factura es pugui donar puntualment en moments anteriors.

D'altra banda, el temple de Sant Vicenç d'Enclar ens ofereix també dades interessants. Es tracta d'una petita església de nau rectangular —de 9,65 metres de llargada per 4,32 metres d'amplada—, amb capçalera quadrada, tant a l'interior com a l'exterior, i amb un campanar, que formen un conjunt unitari. La datació efectuada a partir d'un carbó relacionat amb el morter del primer paviment de la nau aporta un índex màxim de probabilitat que situa la construcció de l'edifici entre finals del segle VII i principis del segle VIII.¹⁵⁰ Això no obstant, la presència d'un carreu provinent del nivell d'enderroc de la nau amb restes de pintura mural pot acotar la datació, ja que en aquestes restes, probablement procedents d'una sanefa decorativa, es llegeix la paraula àrab *al-ʿāfiya* ('la salut').¹⁵¹ Tot i que no es pot descartar que es tracti d'un afegitó posterior, pensem que el panorama es prou concloent per situar l'origen del temple en un moment posterior a la conquesta islàmica dins la primera meitat del segle VIII.

La primera església d'Olerdola, de proporcions i característiques semblants, tot i que amb un aparell diferent del de Sant Vicenç d'Enclar, pensem que presenta prou indicis perquè li pugui ser atribuïda una cronologia propera. Així, per exemple, la presència de sepultures picades a la roca del tipus banyera anteriors a la construcció del temple, a banda d'indicar-nos, efectivament, la presència d'una àrea d'enterrament prèvia al bastiment de l'edifici, ens pot oferir una relativa data *post quem*. En aquest sentit, el que avui coneixem sobre el món funerari de l'alta edat mitjana en zones properes ens permet proposar per a aquest tipus de sepultures una cronologia aproximada a l'entorn dels segles VIII-IX.¹⁵²

150. Com recull el treball col·lectiu sobre el Roc d'Enclar (1997), p. 405, referenciat en la nota anterior.

151. BRAMON (2000), p. 4.

152. A la comarca de l'Anoia, les tombes excavades a la roca del tipus banyera o amb planta rectangular amb els extrems arrodonits es troben ja al segle VIII, i perduren fins al segle X (J. ENRICH HOJA i J. SALES CARBONELL (2002), «Les necròpolis tardoantigues i altmedievales a l'Anoia: els rituals d'enterrament i les seves pautes i models d'interrelació a l'espai rural», a *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a*

Atesa aquesta forquilla cronològica, caldria situar probablement la construcció del temple en època andalusina, fet que no ens hauria d'estranyar un cop vist l'exemple del Roc d'Enclar. És més, en els últims anys s'ha desenvolupat un nou model teòric que propugna no només la influència islàmica en les tècniques constructives i decoratives dels edificis, sinó la mateixa construcció de temples cristians en època islàmica.¹⁵³ Sota aquestes consideracions, edificis durant els últims anys considerats com a expressió de l'anomenada *arquitectura visigoda* esdevenen ara, i segons aquest model, exemples d'edificacions construïdes durant els segles VIII i IX, en clara relació amb una influència cultural islàmica. En aquest sentit, és paradigmàtic el cas de Santa María de Melque (Toledo),¹⁵⁴ on la revisió del plantejament que la suposava d'època visigoda ha portat els seus excavadors a proposar un origen al voltant de l'any 800, tant per a l'edifici com per a l'espai hidràulic que li és associat. Així mateix, sota els mateixos paràmetres, s'ha proposat una cronologia dels segles VIII i IX —sobretot pel que fa al segon— per a tot un grup d'esglésies considerades *pre-romàniques* i que, en general, consten d'una aula rectangular i un absis quadrat, amb un ús recurrent de la coberta amb volta semiesfèrica en els àmbits més reduïts.¹⁵⁵

No escapa a la vista, doncs, que aquest plantejament que hem exposat pot esdevenir un referent teòric decisiu a l'hora d'enquadrar la construcció de la primera església d'Olèrdola, per a la qual s'havien proposat diverses hipòtesis. Al nostre en-

Catalunya, Sant Cugat, 2002, p. 669). També al nord-est de Catalunya, una síntesi recent situa aquest tipus de sepultures al segle VIII, i perduren en alguns casos fins a finals de la següent centúria (FOLCH (2002), p. 67). L'exemple més proper el tenim a Calafell, on apareixen tombes de banyera anteriors a l'edifici romànic que, tot i que els directors de les excavacions les consideren del segle X, poden remuntar-se, versemblantment, als segles VIII-IX (J. GARCIA i J. SANTACANA (1993), «El conjunt medieval del castell de Calafell», a *Estudis Universitaris Catalans* (Barcelona), núm. XXIX, p. 902).

153. Aquest model, òbviament suportat segons criteris científics (excavacions rigoroses, datacions radiocarbòniques, anàlisis estilístiques...), està detallat i justificat en el treball de L. CABALLERO ZOREDA (2000), «La arquitectura denominada de época visigoda ¿es realmente tardorromana o prerrománica?», a L. CABALLERO i P. MATEOS (ed.), *Visigodos y omeyas: Un debate entre la Antigüedad Tardía y la Alta Edad Media. Anejos del Archivo Español de Arqueología*, XXIII, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto de Historia, Departamento de Historia Antigua y Arqueología, p. 207-247. De tota manera, es tracta encara d'una qüestió polèmica, com es pot observar en el conjunt d'aportacions que conformen el citat volum.

154. L. CABALLERO ZOREDA i M. FERNÁNDEZ MIER (1999), «Notas sobre el complejo productivo de Melque (Toledo)», a *Archivo Español de Arqueología*, núm. 72, p. 199-239.

155. L. CABALLERO ZOREDA (1999), «Aportación a la arquitectura medieval española. Definición de un grupo de iglesias castellanas, riojanas y vascas», a *V Congreso de Arqueología Medieval Española*, Valladolid, 1999, p. 221-233. D'altra banda, en una inscripció avui desapareguda que es conservava a San Tirso de Arnedillo, a La Rioja, es feia referència a la fundació d'un monestir l'any 869, quan aquesta zona encara restava sota control del llinatge dels Banū Qasī (F. ARCE SAINZ (2000), «Viejas y nuevas perspectivas sobre la cultura material mozárabe», a L. CABALLERO i P. MATEOS (ed.), *Visigodos y omeyas: Un debate entre la Antigüedad Tardía y la Alta Edad Media. Anejos del Archivo Español de Arqueología*, XXIII, p. 83). Així mateix, i per a les comarques gironines, també s'ha proposat una revisió d'aquests petits temples d'absis quadrat que els situaria entre els segles VIII i IX (FOLCH (2002), p. 67-73).

tendre, cal situar-ne l'origen a partir del segle VIII, com així pensem que ho demostren tant la seva relació estratigràfica respecte a les sepultures precedents com la seva tipologia. No en va, ja fa força anys, M. Gómez Moreno admetia que, si no fos per les dades documentals, d'acord amb les quals proposava una datació al voltant de l'any 930, n'admetria una de més reculada per les seves semblances amb Melque pel que fa a l'arc triomfal de ferradura i a la forma de l'absis.¹⁵⁶ Si bé és complicat establir una cronologia gaire precisa, pensem que un origen dins la primera meitat del segle IX s'adiu amb el que venim exposant i amb les circumstàncies existents en aquells moments a la zona.

Amb les nostres observacions, esperem contribuir a una valoració més completa del conjunt d'Olèrdola durant l'alta edat mitjana. Si bé és cert que en els últims temps s'ha anat deixant de banda una visió d'aquest conjunt com un simple reaprofitament d'estructures abandonades durant l'ocupació comtal, també ho és que no hem trobat cap referència que plantegi una més que probable ocupació del recinte en època andalusina. Veritablement, ens costa pensar que un emplaçament de les característiques d'Olèrdola no tingués un paper clau durant els dos-cents anys llargs en què el Penedès restà integrat a al-Andalus; les característiques pròpies de la conquesta, així com la fortificació de la frontera a finals del segle IX, esdevenen marcs idonis per entendre aquest rol. En aquest sentit, podríem identificar amb el recinte fortificat d'Olèrdola l'esment d'un *hisn B.n.tiš* que fa el geògraf al-Idrisī, a l'inici del segle XII, en el seu llibre sobre els *Camins d'al-Andalus*.¹⁵⁷ Les característiques físiques d'Olèrdola i el seu caràcter de centre territorial així ens ho fan suposar.

Així mateix, la distribució perifèrica sobre el territori de guàrdies i palaus respecte a Olèrdola pensem que reflecteix clarament el seu paper central. S'observa així com diverses guàrdies (Subirats, Sant Martí, Pujol Florit) configuren un primer dispositiu al voltant d'Olèrdola, mentre que la resta tanquen els accessos a la depressió penedesenca. De la mateixa manera, diversos palaus s'ubiquen a la plana als peus d'Olèrdola (especialment els de Sant Pere Molanta i Sant Esteve de Castellet), mentre que d'altres se situen en un entorn més o menys immediat (casos de la Granada o Castellví) a l'establiment.

Finalment, volem dir que la manca de dades arqueològiques ens ha obligat a aprofundir en els arguments estilístics i en la recerca de paral·lels, elements que pensem haver tractat raonadament. Òbviament, fins que la recerca arqueològica a Olèrdola no generi més dades, qualsevol tipus de plantejament previ, i, evidentment, també el que aquí exposem, resta sotmès a una verificació posterior.

156. M. GÓMEZ MORENO (1919), *Iglesias mozárabes: Arte español de los siglos IX a XI*, Madrid, Junta para la Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas, Centro de Estudios Históricos, p. 53-58, reeditat a (1975), Granada, Patronato de la Alhambra.

157. Vegeu BRAMON (2000), p. 144-145 (fragment núm. 167). De fet, la relació d'aquest topònim amb el Penedès ja havia estat advertida per R. MARTÍ (1993), «Concreció territorial del comtat de Barcelona», a *III Congrés d'Història de Barcelona*, Barcelona, 1993.